

Musta mere ranniku eesti asunikud malaaria meelevallas

Aivar Jürgenson

Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur

aivar.jurgenson@erm.ee

Teesid: Malaariaga puutusid eesti asunikud 19. sajandi lõpul kokku küll ka Volgamaal ja Siberis, kuid kõige tõsisemate tagajärgedega haiguspuhangud tabasid eestlasi Kaukaasia Musta mere rannikupiirkonnas. Artiklis vaadeldakse, missugused olid sealsete eestlaste esimesed kokkupuuted malaariaga, kuidas mõjutas haigus rändeid ja asundustegevust, missugused olid eestlaste haiguskirjeldused, mida usuti haiguse tekkepõhjustest, kuidas raviti malaariat ja missuguseid preventiivseid abinõusid haiguse vastu kasutati.

Märksõnad: asunduskolonisatsioon, eestlased Abhaasias, Kaukaasia, malaaria

Sissejuhatus

Võõrsile rännates puutuvad väljarändajad lisaks muule harjumatu kokku ka teistsuguste looduslike oludega. Asunike kirjades ja intervjuudes tõstetakse esile looduslike erinevusi maastikus, kliimas, flooras ja faunas. On hulgaliselt teateid selle kohta, kuidas mägistesse piirkondadesse asunud eestlased otsisid kodu rajamiseks tasasemat ja stepialadele suunatud asunikud metsasemat ümbrust – nii nagu on kodumaal. Brasiiliasse asunud eestlasi ehmatas sealne suvine kuumus, Siberisse või Põhja-Kasahstani steppidesse asunud talvine pakane. Krimmis kummitas veepuudus, Kaukaasias oli mõni asunikele määratud piirkond liiga soine. Siberis võttis talvine pakane ära taliviljad, Kaukaasia ja Lõuna-Siberi suved olid liiga palavavad rukki jaoks, Kaukaasias ühtlasi ka liiga niisked. Probleemiks võisid saada metsloomad: Kaukaasias rüüstasid karud ja metssead kaerapõlde ning šaakalid mürdsid asunike kodulinde, Siberis käisid külades karud lehmi mürdmas ja lautu lõhkumas, Kaug-Idas sõid tiigrid ära eesti asunike koerad. Probleeme võisid põhjustada putukad. Sääskede rohkusega põhjendasid eesti asunikud kirjades kodumaale Siberi lehmade vähest piimaandi. On teateid, et mõned Siberisse asunud eestlased tulid sääskede rohkuse tõttu kodumaale tagasi.

Ohustasid ka võõrad või kodumaal harva esinevad haigused. Jorge Tibiriça asundusest Brasiilias sundisid need 20. sajandi teiseks kümnendiks lahkuma enamuse sinna asunud kolmekümnest eesti perekonnast (Aur 1968: 9; A.J.U.

1935: 10; Engman 1932: 9–10). Üheks neist haigustest oli malaaria. Kui isegi Siberist on teateid malaarias vaevlevate asunike kohta (Suguvend Siberis 1885: 2), siis oli see siiski pigem harv ega sundinud inimesi massiliselt asundustest lahkuma. Kuid kõige tõsisemaid katsumusi kogesid eestlased malaaria tõttu Kaukaasia Musta mere rannikul, mille ulatuslikku koloniseerimist oli tsaarivõim alustanud 1860.–1870. aastatel ja kuhu 1880. aastatel asus ka hulgaliselt eestlasi.

Artiklis vaadeldakse, missugust rolli mängis malaaria eestlaste kolonisatsioonil Musta mere rannikul tänase Abhaasia Vabariigi territooriumil. Kuna võitlus malaariaga on olnud tihedalt seotud koloniaalriikide agraar- ja kolonisatsioonipoliitikaga, visandatakse sissejuhatavalt malaaria ja asunduste rajamise seosed koloniaalsete võimumehanismidega: malaaria tõrjumine pidi aitama vastallutatud piirkondi koloniseerida ja täita riigitrude kodanikega. Inimeste medikamentoosse ravi kõrval pandi rõhku soode kuivendamisele ja üldiste hügieeniolude parandamisele. Malaaria ei olnud lihtsalt kliimaatiline haigus, vaid seda seostati paljudes paigus tsivilisatsiooni puudumisega. Allutatud maade “tsiviliseerimisel” on aga koloniaalajaloos oluline koht. Euroopa riikide ja teiste koloniaalrežiimide, sh näiteks Jaapani (vt Kim 2015; Packard 2021) tegevused oma kolooniates maade kuivendamisel, üldiste sanitaarolude ja toidulaua parandamisel ning sääskedega võitlemisel kuuluvad koloniaalvõimude võtete hulka, mille abil “uusi” maid allutada. Artiklis uuritakse, kuidas mõjutab malaaria Kaukaasiasse asunud eestlaste asundustegevust, liikumisi emamaa ja asunduste, aga samuti erinevate asunduste vahel. Malaariat on erinevatel aegadel seletatud erinevalt, kuid alati on seletustes olulisel kohal füüsiline keskkond, kliimaatilised ja geograafilised tingimused. Artiklis näidatakse, mida arvasid eesti asunikud malaaria tekkepõhjuste kohta ja kuidas nad haigust ravisid. Üks teemadest on rahvameditsiini ja allopaatilise meditsiini – hügieeniteaduste ning hiljem ka biomeditsiini segunemine eestlaste uskumustes ja praktikates. Vaadeldakse, kuidas avastused meditsiinis muutsid seniseid malaariavastaseid praktikaid. Viimase sajakonna aasta jooksul on malaaria levikus üha rohkem teadvustatud ka sotsiaalseid aspekte. Artiklis näidatakse, missugust rolli mängisid malaarias haigestumises sotsiaalsed olud, sh vaesus.

Malaaria ja kolonisatsioon

Kuigi malaariat, mida peetakse üheks vanemaks ja ohtlikumaks haiguseks, seostatakse tavaliselt troopiliste piirkondadega – kus tänapäeval ongi tema peamine levikuareaal –, siis veel mõni sajand tagasi oli malaaria levinud ka

mitmel pool Euroopas, kaasa arvatud Eestis. Ulatuslikud malaariaepideemiad kadusid Põhja- ja Kesk-Euroopast aga juba enne, kui arstiteadus suutis välja selgitada malaaria leviku põhjused ja seda haigust kandva plasmodiumi elutsükli. Malaaria taandumisele 19. sajandi Euroopas aitas soode kuivendamise kõrval kaasa üldine hügieeniolude paranemine (Wirz 1980: 218), samuti sotsiaalse elukorralduse muutumine. Inimesed ei elanud enam suurperedes sääskede talvitumist võimaldavates taluhoonetes, mis vähendas nakatumisriski (Paal 2010: 22–23; 2014: 121).

Viimase pisut rohkem kui saja aasta jooksul on eestlased malaariaga kokku puutunud peamiselt võõrsil – soojemates ja niiskemates piirkondades, kuhu on eesti mehi võetud sõjaväeteenistusse (Vene-Türgi sõda, Krimmi sõda, vrd *Türgimaa haigus*) või kuhu on välja rännatud ja asundusi rajatud. Ka mujal Euroopas seostub malaaria eelkõige koloniaalajalooga. Seda mitte üksnes malaariaohtlikes piirkondades, vaid kaudselt ka seal, kus seda ei leidunud. Nii näiteks mängis see haigus rolli Austraalia koloniseerimises. Kui 18. sajandi viimasel veerandil lõi suur osa Inglismaa Ameerika kolooniast emamaast lahku ja Inglismaal polnud enam võimalik saata sinna oma kriminaale, muutusid Inglismaa vanglad ohtlikult ülerahvastatuks, mistõttu oli vaja leida uus kurjategijate väljasaatmise paik. Arutleti Lääne-Aafrika üle, kuid jõuti otsusele, et sealsed malaariasood oleksid olnud väljasaadetavatele võrdne surmanuhtlusega. Otsus langes Austraalia idaranniku kasuks, mille James Cook oli 1770. aastal eurooplaste jaoks avastanud. 1787. aastal saabusid sinna esimesed laevataied kriminaalidest asunikke (King 2008: 102), kes pääsesid niiviisi vangikongist, aga ka Lääne-Aafrika malaariasoodest. 19. sajandil omandas Lääne-Aafrika eelkõige tänu malaariale “valge mehe haa” kuulsuse. On koguni kaheldud, kas Aafrika koloniaalne alistamine oleks üleüldse teoks saanud, kui meditsiiniteaduslike avastustega 19. sajandi lõpul poleks välja selgitatud malaaria tekkepõhjused ja välja töötatud sobivad profülaktika- ning ravivõtted. Sääsed kaitsesid Lääne-Aafrika põliselanikke valgete vallutuste eest rohkem kui miski muu (Finley 1976: 181; Wirz 1980: 215), kuigi sinna kolooniaste rajamist ja nende omavahel jagamist olid eurooplased alustanud juba 400 aastat varem. Midagi sarnast oli Uus-Guineal, mille madalikuala säästsid eurooplaste kolooniaste rajamise eest malaaria ja teised troopikahaigused mitme sajandi jooksul. Üks kõige ambitsioonikam katse üht sealset piirkonda koloniseerida nurjus 1880. aastatel, kui kolme aasta jooksul suri 1000 kolonistist 930. Kui Austraalias üldiselt eurooplastele liiga ohtlikke haigusi polnud, eristus sellest mandri põhjaosa, kus malaaria sundis eurooplasi 19. sajandil loobuma katsetest sinna elama asuda. See õnnestus alles 20. sajandil tänu meditsiini arengule (Diamond 2002: 323, 326).

Malaariast ja kollapalavikust sai troopikaalade koloniseerimise peamine takistus ka Uues Maailmas, kuigi algselt neid haigusi seal ei tuntud. Ameeri- kasse kandusid need eurooplaste laevadega. Kõige tuntum näide on Prantsus- maa jõupingutuste nurjumine ja USA ponnistuste esialgne luhtumine Panama kanali ehitamisel just malaaria ja kollapalaviku tõttu (Diamond 2002: 216).

Kaukaasia allutamist takistas malaaria oluliselt ammu enne seda, kui sinna alustati massilist agraarkolonisatsiooni. Kui 1810. aastal hõivasid venelased türklastelt Suhhumi piirkonna ja ehitasid Bombori kindluse, kannatas selle vene garnison algusest peale malaaria käes (Džaparidze 1954: 12). 1840. aastatel tuli Adleri, Gagra ja Suhhumi vene kindlustes 3–4 aasta jooksul välja vahetada kogu garnisonide personal, sest nende liikmed surid ja sandistusid malaaria tagajärjel (Nerman i.a.: 63). Kui pärast Kaukaasia sõda ja kohali- ke elanike massilist minemaajamist soovis tsaarivõim asustada tühjendatud alad riigi sisepiirkondadest pärit kolonistidega ja eelkõige venelastega, selgus peagi, et kolmandik kuni pool uute külade elanikest surid mõne aasta jooksul malaariasse või asusid mujale (Jersild 2002: 140). On kirjutatud, et “Musta mere ranniku hõivamise ajalugu on malaariaga võitlemise ajalugu” (Džapa- ridze 1954: 13).

Eriti malaariarohke oli Kaukaasia Musta mere rannikuala oma ohtrate soodega. See piirkond avati massilisele kolonisatsioonile 1860. aastatel. Kui venelasi ei tulnud raskete asumisolude tõttu piisavalt, võimaldati järgmisena piirkonda asuda Osmani impeeriumi kristlastel – peamiselt armeenlastel ja kreeklastel. Tuli ka Bessaraabia bulgaarlasi, kes asutasid 1860. aastate lõpul kaks küla tänapäeva Abhaasias Kodori jõe kaldal – sinna, kuhu hiljem tulid ka eestlased. Bulgaarlaste kolonisatsioon sisuliselt ebaõnnestus: suur osa neist naasis 1880. aastate algul Bessaraabiasse ja 1897. aastaks oli neid Abhaasiasse jäänud vaid 38 (Tsvižba 2001: 101). Kohalikud harjumatud ökoloogilised olud, millest peamisena nimetatakse tavaliselt malaariat, peletasid suure osa mujalt saabunud kolonistidest minema. 1880. aastatest alates oli Abhaasia Musta mere rannikul kõige arvukamaks kolonistide grupiks megreelid ja teised grusiinid. Gruusia autorid on seda põhjendanud ökoloogilise faktoriga – venelastele ega ka paljudele teistele ei sobinud Abhaasia looduslikud tingimused, küll aga naabrusest samadest oludest saabunud grusiinidele (Horava 2013: 80). Megreelia oma madalate soiste rannikualadega on võrdlemisi sarnane 100–150 km põhja pool asuva Abhaasia Musta mere rannikuga. Megreelide kolonisatsiooni on kaasaegses Abhaasia ajalookirjutuses tugevasti politiseeritud ja tehtud osaliselt vastutavaks nn “etnilise revolutsiooni” eest (Inal-IPA & Amichba 2015: 27), mis vähendas drastiliselt maa põliselanike osakaalu rahvastikust. Kuid selles, et megreelid tundsid Musta mere rannikualade olusid, sh malaariat, on Gruusia autoritel muidugi õigus.

Malaariaalaste teaduslike teadmiste areng

Kui tänapäeval seostatakse malaariat eelkõige sääskedega, siis on see suhteliselt uus teadmine. Veel 19. sajandi teise pooleni seostas arenev meditsiiniteadus malaariat eelkõige soodega – sellele viitab ka mitmetes keeltes malaaria paralleelnimetusena käibiv *soopalavik*. Nimetus *malaaria* tuleb itaalia keelest, kus *mala aria* tähendab halba õhku. See ei tähistanud mitte niivõrd haigust ennast kui palaviku oletatavat põhjust. James Africanus Horton nimetab oma 1874. aastal Londonis ilmunud raamatus haiguse põhjuseks teatud nähtamatu mürgise ainese väljavoolu mädanenud taimsetest või loomsetest jäänustest (Horton 1879: 18). Tollal oligi meditsiiniteaduses levinud malaaria, aga ka mitmete teiste nakkushaiguste seostamine pinnasest orgaanilise ainese kõdunemisel kerkiva auruga, mis tekitab haige organismis ka teistele üle kanduva mürgi (Paal 2014: 60). Arvati, et malaaria mürgine aur ilmneb eelkõige vihma-perioodidel, eriti aga päikeseloojangu ja -tõusu vahel. Usuti, et taoline aur on õhust raskem, mistõttu valgub ta maapinnale. Seepärast peeti ohtlikuks õues maa peal magamist. Usuti, et mürgised aured tõusevad lisaks soodele ka seisvast veest ja madalatest randadest (Wirz 1980: 217–219; Bruisch 2020: 373). 19. sajandil arenes aga bakterioloogia jõudsalt ja tõi uue teadmise. Prantsuse sõjaväearst Alphonse Laveran avastas 1880. aastal Alžeerias malaariahaigete verest haigust kandva ainurakse. Kuid kuidas jõudis see verre? Probleemi lahendas Indias töötanud inglise sõjaväearst Ronald Ross 18 aastat hiljem. Ta uuris lindude veres elutsevaid malaariatekitajaid ja avastas, et neil on kahefaasiline arengutsükkel, millest üks on sootu ja elab lindude veres, teine aga sooline ja elab teatud liiki emassääskedes. See viis mõtteni, et võibolla on inimese malaariaga samamoodi. Peagi tõestaski seda empiiriliselt itaalia zooloog Giovanni Grassi. Ta tegi kindlaks inimesel malaariat põhjustava organismi *Plasmodium falciparumi* elutsükli ja tõsiasi, et vaid emane sääsk kannab haigust edasi. Spekulatiivne, kuid samas kogemuslik ja sajandeid õigeks peetud sooteooria oli sellega kummutatud. Ronald Ross ja Alphonse Laveran said vastavalt 1902. ja 1907. aastal oma avastuste eest Nobeli preemia, inglane lisaks veel 1911. aastal aadlikutiitli (Wirz 1980: 216–218). Seega ajal, mil eestlased Musta mere rannikule asusid, muutusid maailmas teadmised malaaria kohta revolutsiooniliselt. Seetõttu tuleb silmas pidada, et eestlaste kolonisatsiooni algaegadel oli malaaria sooteooria veel täies elujõus.

Eestlaste esimesed kokkupuuted malaariaga Abhaasias

Ajal, mil leidis aset eestlaste kolonisatsioon Abhaasiasse, oli sealsest elanikkonnast malaariasse nakatunud üle poole (Džaparidze 1941: 1). Ka eestlasi Musta mere rannikul räsitud haiguste nimekirja tipus troonis just malaaria. Teateid on küll ka leetritest (L. P. 1897: 2; Linda asutuses 1885: 2), rõugetest (Nahkur 1898a: 3; Nahkur 1898b: 3), sarlakitest (Suhum-Kalees 1903: 3) ja düsenteeriast (Kaares 1914: 26). Vastuolulised on teated tuberkuloosi ja teiste kopsuhaiguste kohta. Nende esinemist on mainitud (Linda asutuses 1885: 2; Suhum-Kalees 1903: 3), kuid sageli rõhutatakse, et hea kliima tõttu on tuberkuloos eesti asundustes peaaegu tundmatu (Pihlakas 1905: 1288–1289). Piirkonna kliima soodne mõju tuberkuloosihaigetele oli teada juba ammu. 1872. aastal oli Abhaasias alustatud nn kuurortkolonisatsiooniga. Keisririigi ajakirjanduses avaldatud informatsioon Suhhumi piirkonna kliima kasulikkusest kopsuhaigetele levis laialdaselt (Maan 2010: 59). Sügisel 1912 ravis Suhhumis oma kopse kirjanik A. H. Tammsaare (vt Isakov 1969: 106). Samas ei saa öelda, nagu poleks kopsuhaigused asunikke Musta mere rannikul puudutanud. Salmeküla meetrikaraamatu andmetel (koopia autori valduses) olid tuberkuloos ja kopsupõletik 1880.–1890. aastatel asunike surmapõhjuseks üpris sageli. Võimalik, et neisse oldi haigestunud juba Eestis.

Malaaria polnud eestlastest asunikele päriselt tundmatu ka varem, sest Eestis oli seda veel 19. sajandi esimesel poolel esinenud rohkesti. Hallasääski elas (ja elab tänaseni) Eestis mitu liiki, 19. sajandi esimesel poolel oli Eestis ka malaaria epideemiaid (Paal 2014: 10, 56). Kuna malaaria oma rahvapäraste nimetustega oli eestlaste seas tuntud, kasutati ka Kaukaasia eesti asundustes selle tähistamiseks nimetusi *külmtõbi* (juured eelkõige Põhja- ja Lääne-Eestis), *halltõbi*, *hall* ja *vana hall* (juured eelkõige Lõuna- ja Ida-Eestis). Kuid nagu peagi selgus, esines malaaria Kaukaasias hoopis raskemal kujul kui Eestis. Kui Eestis moodustasid kiriku meetrikaraamatute andmeil malaariaohvrid 18. sajandi teisel poolel 0,4% ja 19. sajandi esimesel poolel vähem kui 0,3% surnute üldarvust (Paal 2014: 56), siis oli malaaria siin ikkagi võrdlemisi harv surma põhjus. Kaukaasias, kus esines mitmeid malaaria vorme, sh troopiline malaaria, oli olukord teine. Ehk nagu sealtkandist eesti ajakirjanduse vahendusel asunduste algusaegadel teada anti: “külmtõbi on siin oma Eestimaa õest mitu korda tugevam” (Üks Suhhumi rändaja 1887: 2). Mihkel Vunk, kauaaegne Estonia küla kooliõpetaja kirjutab, et kui Eestis polnud malaaria üldiselt surmahaigus, siis Kaukaasias küll (Vunk 1914: 7). Peamiselt surid malaariasse lapsed (Linda asutuses 1885: 2; Pihlakas 1888b: 3).

Eestlaste kolonisatsiooni ja sellega kaasnenud viletsuste eest üritas eesti ajakirjandus 1880. aastatel vastutavaks teha Joosep Rezoldit, Tbilisis residentide Eestist pärit gümnaasiumiõpetajat, kes ajavahemikus 1878–1883 avaldas eesti ajalehtedes ridamisi kirjutisi, suur osa neist pealkirja all “Kaukaasia kirjad”. Need olid ülevaated Kaukaasia ajaloost, loodusest ja sealsetest rahvastest (sarja esimene kirjutis: Rezold 1878: 199), viimastel aastatel ka Abhaasia eesti asundustest, kui need juba loodud olid. Kaukaasia looduslikest oludest andis Rezold oma kirjutistes üsna tõesruu pildi, loomulikult tutvustas ka sealseid kitsaskohti, sh malaariat. Igatahes ei saa öelda, et Rezold oleks propageerinud eestlaste väljarändamist Kaukaasiasse. Kuid tema kirjutisi loeti nii Eestis kui eesti asundustes mitmel pool Vene keisririigis. Esmalt olid need just Samaara kandi eestlased, kes Rezoldi kirjutistest innustust said ja oma maakuulajad 1881. aasta suvel Musta mere ranniku äärsete koloniseeritavate maadega tutvuma saatsid. Kuna olud tundusid sobivat, hakati Samaara eesti asundustes valmistuma suureks väljarändamiseks Kaukaasiasse. Veel sama aasta talvel avaldas Rezold Eesti Postimehes kirja Samaara eestlastele, mis sisaldas tõlke Kaukaasia ametivõimude kirjust Samaara kubernerile. Seal seis, et Kaukaasias on tõesti maad saada. Samas hoiatas Rezold harjumatu maaharimisolude, aga ka malaaria eest (Rezold 1881: 198). Rezoldi hoiatusi kuulda ei võetud ning 1882. aasta kevadel saabusid esimesed väljarändajad Suhhumi piirkonda, kus neile oli välja mõõdetud krunt linnast umbes seitsme kilomeetri kaugusel mägedes. Asunduse nimeks sai Linda.

Suurem osa asunikke sattus juba esimesel sügisel, aga eriti talvel sisuliselt malaariakriisi. Kirjelduste kohaselt olid terved perekonnad pikali, suremus oli suur, eriti laste hulgas. Mäletatakse, et ühe suure päklikipuu alla oli asunud suur lasterikas perekond. Kui juba mitu päeva neist kedagi polnud nähtud, mindi vaatama ning leiti kõik viimseni surnuna (Martin 1959: 10; Killuke... i.a.: 11).

Ka muidu olid Lindas asumisolud rasked: küla asus mägedes, kus tihnikusse põllumaa rajamine oli keeruline ja selle harimine mägise reljeefi tõttu harjumatu; kitsukesed mägiteed, mis ühendasid küla Suhhumi linnaga, võimaldasid liigelda vaid ratsa või jalgsi. Probleeme oli teisigi, nii et suur osa Samaarast teele asunud eestlastest loobus peagi oma Linda kruntidest ja asus Kodori madalikule Suhhumist 25 km lõunas. Seal rajati Estonia küla, kus põlluharimine oli küll kergem, ühenduste linnaga paremad, kuid kuna küla asus niiskel madalikul, oli malaariaoht seal veelgi suurem kui mägises Lindas. Kodori voolab alla mägedest, selle vesi on külm ja kiire vooluga, mistõttu pole jõgi ise soodus malaariasääskede arenguks. Kuid sagedaste üleujutuste ajal nõrgub vesi üle kallaste, moodustades seisva vee lompe ja soostunud alasid, kus sääskede paljunemiseks on tingimused soodsad. Ühes Abhaasia malaariaolusid

käsitlevas raamatus (Ruhadze 1929: 8–9) tõstetakse esile viit küla Kodori ääres, kus tingimused malaariasääskede arenguks on eriti sobilikud. Üks neist viiest külast on Estonia.

Statistilised andmed 1880. aastate alguse Abhaasiast räägivad selget keelt, et malaaria oli asunike külades eksistentsiaalne probleem. Esimestel asumisaastatel oli asunike külades suremus 15,6%. Üks kaasaegne kommenteeris, et selliste trendide jätkudes võib elanikkond neis külades vähem kui kümne aastaga välja surra. Kirjutati, kuidas asundustes põevad augustis ja septembris malaariapalavikku peaaegu kõik. Eriti kannatasid lapsed. Estonia külas oli suremus 7% (Dzidzaria 1975: 431). Kuigi piirkonnas tervikuna oli asunike suremus seega suurem kui Estonias, mõjub ka eestlaste küla suremusnäitaja hirmuäratavalt.

Estoniast on teateid, et asunduse algusaegadel oli seal suremus nii suur, et mõni päev maeti mitu inimest (Võime 1980: 24). Kui Jüri Meomuttel avaldas aastal 1900 ülevaatliku raamatu “Eesti asunikud laialises Wene riigis”, siis Estonia küla algusaja kohta kirjutab ta seoses malaariaga: “Terved perekonnad saivad surma saagiks. Mõnikord polnud ühtegi tervet, kes surnuid matta oleks võinud” (Meomuttel 1900: 44). Kui Joosep Rezold 1883. aastal Tbilisist Estonia küla asunikke vaatama sõitis, olid tema sealoleku ajal kolm inimest raskelt haiged ja 15 krooniliselt põdejad, kellel malaaria aegajalt välja löi. Rezoldil õnnestus selle reisi ajal ka ise haigestuda, mis löi välja hiljem Sevastopolis (Rezold 1883a: 3).

Kodori suudmeala, kus asub Estonia küla, on madal ja soine tasandik, kus malaarial oli hea toitepinnas, kohati võib kirjanduses leida väiteid, et Abhaasia põhjapoolsetes eesti asundustes Salmes ja Sulevis malaariat ei esinenud (Laa-man 1979: 12). See ei vasta tõele, nagu kinnitavad rohked teated eelkõige Salmest (näiteks P. 1885: 2). Surmajuhtumidki polnud seal haruldased (Nerman i.a.: 28). 12 kilomeetrit Salmest eemal, 700 meetri kõrgusel üle merepinna asuvas Sulevis oli sääski vähem. Rannikult jõudsid suured sääseparved Sulevisse peamiselt vaid eriti tuulise ilmaga, kuid seda juhtus harva (Kosenkranus 2009: 70). Kõrgem asupaik tähendas, et Sulevis esines malaariat vähem kui Salmes, kuid päriselt tundmatu polnud ta ka seal (Nerman 1958: 167). Abhaasias esines viis erinevat malaariavormi. Rannikuvöötmes esinevad nad kõik, kõrgemal mägedes on neid vähem (vt lähemalt Džaparidze 1954: 124).

Malaariast tingitud tagasiränded

1880. aastate alguse statistika Abhaasiasse rajatud asunike küladest näitab, et nii nagu varem 1860.–1870. aastatel, oli malaaria endiselt väga oluline koloniasatsiooni pidurdav tegur – väga paljud asunikud lahkusid sealt just malaaria tõttu (Dzidzaria 1975: 431; Meomuttel 1900: 44). Kõige massilisem sisse-, aga ka tagasirändamise aeg jäi eesti asundustes 1884. ja 1885. aastasse. Tagasirändamise peamisteks põhjusteks oli küll ka puudulik ettevalmistus, asunikele väljajagatavate kruntide otsalõppemine ja oodatust kehvemad põlluharimistingimused, kuid samuti malaaria. Eesti ajakirjanduses vahendati asunike häda kirju meeleldi – selleks, et vähendada eesti talupoegade tungi Kaukaasiasse. Näitena olgu siinkohal esitatud lõik kellegi asuniku kirjast oma sugulastele, mille Eesti Postimees 1884. aasta sügisel väidetavalt muutmata kujul avaldas:

Esiti on haigus hirmsal mõõdul siin möllamas, et inimesi sureb külma tõbe kätte, ega pole ühte ainust siin enam tervet, vaid käivad mõned, kes paremaks saavad, kui surma-varjud ümber. Mõned surevad metsa, mõned kodu, ja valitsusel on suur tegu neid maha matta. Ilmad on praegu vihmased ja udused, õhk nii niiske, ja inimeste onnid, kus nad haiged maas on, jooksevad läbi, ja kui säält juurest mööda lähed, on oigamist ja ägamist kõigel pool kuulda. Nõnda on terved perekonnad maas kui silgud, kus ei ole ühte aitajat kätt. Viletsus on suur.

Tsiteeritud kirja autor oli ka ise nakatunud malaariasse ja soovis kodumaale tagasi pöörduda, paludes sugulastelt ajutist tööd (Suchum-Kaleest 1884: 2). Kui samal 1884. aastal saabus Tartust Estonia külla kösterkoolmeistriks Joosep Kuusik, jäi temagi õige ruttu malaariasse ning sõitis 1885. aasta mais kodumaale tagasi (Holberg 1919: 11).

Säilinud on tuntud torupillimängija, Kuusalu kihelkonnast pärit Tõnu Esloni Kaukaasiasse mineku ja sealt tagasituleku kirjeldus, mille jutustas pillimehe noorim tütar Miina Esilon-Gildeman 1932. aastal, mil ta elas Tallinnas. 1883. aastal, kui Tõnu Eslon oli 45aastane, müüs ta ära oma talu ja rändas Kaukaasiasse kogu perekonnaga – naise, nelja tütre ja kahe pojaga. Kõigepealt üritati kanda kinnitada Suhhumi ümbruses, kuid siis asuti sadakond kilomeetrit põhja poole Salmesse. Seal surid malaariasse pillimehe naine ja üheteistaastane tütar. Kaks ja pool aastat pärast Kaukaasiasse rändamist alustati tagasisõitu, mis kestis pool aastat. Linnades, mida läbiti, olevat Tõnu kõikjal torupilli mänginud, ilmselt reisiraha teenimiseks (Pulst 1965: 649–655).

Tollastele tagasirändajatele oli üpris tüüpiline, et väljarändamiseks ja asundustegevuse alustamiseks kulutati ära kogu kapital, mistõttu võis tagasiränd kujuneda aeganõudvaks ja keeruliseks.

Tagasirände suunaks ei olnud alati tingimata Eesti. Kaukaasia eesti asundustest rännati malaaria tõttu ka ümberkaudsetesse linnadesse, samuti teistesse tsaaririigis paiknenud eesti asundustesse. Kuna Kaukaasia Musta mere rannikule oli asunud eesti asundustest Samaarast ja Krimmist, ulatusid tagasiränded ka sinna (Nerman i.a.: 34; Martin i.a.: 383). Üks Krimmi eestlane, kes oli elanud neli aastat Suhhumi kandis ja sellest ühe aasta malaarias veetnud, kirjutas aastal 1893, et niipea, kui ta tagasi Krimmi pöördus, kadusid ka haigusümptomid. Autor lisab: “Küll teavad Kaukaasias kalmukünkad jutustada, palju Eesti poegi ja tütreid nende all puhkavad viimast und!” (Helja 1893: 2). Kooliõpetaja Jüri Lossmanni kaastöödest ajakirjale Linda nähtub, et ta üritas millalgi 1880. aastate lõpus kanda kinnitada Kaukaasias, kuid loobus:

Kaukaasia elust sai mull peagi himmu täis. Suurte õnne lootustega läksin ma sinna, aga kõik ei olnud mitte kullane, nagu enne kiideti. Kui üksik inimene, sain ma kergemalt läbi; mis pidivad aga need tegema, kellel del perekonnad ollivad? Näljast ja hirmsast möllavast külmast tõvest kurnatud, suikus neid kümnete kaupa mulda, ehk panni neid eluksajaks põdema. Kellel jõudu olli, katsus, et Eestimaale tagasi sai, vaesemad inimesed pidivad seal lõpmata häda ja viletsust kannatama (Lossmann 1891: 660).

Kaukaasiast sõitis Lossmann Krimmi ja peagi Eestisse. Kuigi malaariat kirus ta ühe Kaukaasiast lahkumise põhjusena, ei takistanud see tal ometi hiljem tagasi tulla. Hilisemast on teada, et 1890. aastatel tegutses ta Salme külas kooliõpetajana, hiljem oli aga kooliõpetaja Põhja-Kaukaasias Esto-Hagiski külas (vt tema kohta: <https://ida.aule.ee/muu/inimesed.html>).

Siinkohal võiks lühidalt markeerida ka Villem Ludvigu, hilisema Sulevi külavanema ja kultuurielu eestvedaja perekonna väljarännuloo, mis oli samuti täis pikitud erinevaid liikumisi, milles mängis olulist rolli malaaria. 1884. aastal rändas perekond välja Kaukaasiasse, kus esialgu elati Psou jõe suudmepiirkonnas Vesjoloje ja Salme külades, aga sealne madal soine piirkond osutus nende perele fataalseks: 1886. aastal surid Villemi isa, ema ja vend. Ise pääses Villem 1888. aastal vaevalt eluga tagasi Eestisse. Kodumaal käis ta leeris, teenis talusulasena, õppis mängima viiulit ja orelit. Sügisel 1892 rändas ta uuesti Kaukaasiasse, aga mitte enam madalale Salmesse, vaid kõrgemale Sulevisse. Lisaks küla juhtimisele oli ta hiljem ka kohaliku piirkonna metsaülem (Ludvig i.a.: 3–5).

Musta mere rannikult tagasi rännanud eestlased on mõjutanud ka Eesti malaariapärimust. Ühe 1930. aastast pärineva teate kohaselt tulnud malaaria nendega koos Eestisse mütoloogilise haigusena:

Halltõvega käinud ka koerakoonlased kaasas, käinud maal ringi kõverate piikidega; kui inimest näinud, püüdnud kohe kinni, tapnud ja röövitud. Kõik see olnud ühel ajal, pärast Suhhum-Kales käimist. (ERA II 32, 499/500 (2) < Türi khk, Oisu m – Erika Kurlents < Julie Flienberg (1930))

Või realistlikumal toonil:

Külm töö – see on üks haigus. Kes Suhhumis olivad, need töid selle seie. (ERA II 192, 118 (37) < Kuusalu khk, Kolga v, Hara k, Kõrvemetsa t – Rudolf Põldmäe < Kadri Kvellstein (1938))

Poole sajandiga, mis lahutas massilist Kaukaasiast tagasirännet kajastanud teadetest, oli hägustunud teadmine, et malaaria oli Eestis oma laastamistööd teinud ammu enne eestlaste suuri väljarändeid. Tähelepanu tasub pöörata ka viimati tsiteeritud teate kirjapaneku kohale. Kuusalu kihelkond oli 1880. aastatel üks Kaukaasiasse väljarändamise tuumikalasid. Algas aga kõik just seal-sest Hara külast, kus 1883. aastal tulid ühel õhtul Jüri Ponomari talus kokku kohalikud mehed, et välja mõelda plaan, kuidas Musta mere äärde jõuda. See seltskond moodustas hiljem Salme ja Sulevi asunike tuumiku. Paljud, kes Kaukaasias pettusid, jõudsid hiljem kodukanti tagasi. Mõned kindlasti ka koos malaariaga, nõnda et malaaria päritolu hakati seostama tagasirändajatega.

Malaaria sümptomite kirjeldused

Malaaria tavaliste sümptomitena esitatakse Kaukaasia eesti asunike mälestustes ja kirjades külma- ja kuumahoogude vaheldumist, peavalu, oksendamist ja nõrkust ning haigushoogude perioodilist vaheldumist. Kirjutatakse külmavärinatest, pea- ja kõhuvaluhoogudest, haiguse arenedes haiget tabavast kõrgest palavikust ja oksendamisest, millele järgneb apaatia ja füüsiline jõuetus. Kirjeldatakse kahvatust (nägu muutub halliks – vrd nimetus *halltõbi*). Haigushood korduvad kas iga päev või ülepäeviti, vahel ka mitu korda päevas, mõnikord võivad haigushoogude vaheajad kesta mõne nädala (Murova i.a.: 3; Martin 1959: 9; Üks Suhhumi rändaja 1887: 2; Suhum-Kalees 1903: 3). Haigushood võivad inimest haarata nii tugevalt, et kogu keha rappub ja hambad plagisevad, palaviku korral põleb keha justkui tules (Nerman i.a.:

13). Üks Sulevist pärit mees kirjutab malaariast tingitud külmahoogudest: “keha lõdises, kata ennast riietega palju soovid – ikka on külm, võta vooditekke peale kuipalju – ikka keha rappub külmast” (Kosenkranius 2009: 71). Kuid ka haigushoogude vaheaegadel ei tarvitsenud nakatunute enesetunne olla kuigi hea – nagu teatab üks haigestunud kirjasaatja, värisesid tal kirjutamise ajal käsi ja sulg, mõtlemist takistas tugev peavalu (Suhum-Kalees 1903: 3).

Kõige põhjalikumad malaaria sümptomite kirjeldused Kaukaasia eesti asundustest pärinevad Jakob Nermanilt, Peterburi kubermangus eesti asunike peres üles kasvanud mehelt, kes sai entomoloogi hariduse ning töötas 1930. aastatel malaariajaamades Kesk-Aasias ning pärast Teist maailmasõda malaariakollete likvideerimisel Moldovas. Kuid aastatel 1924–1936 elas Nerman Abhaasias Gagra rajoonis, sh Salme külas. Nagu Nerman ise mainib, sai ta töö tõttu malaaria tõrjel sealsete eestlaste seas tuntuks “sääsekuningana” (Nerman 1957–1959: 12). Pärast Teist maailmasõda asus Nerman elama Eestisse. Erialasest taustast tingituna on tema kirjeldused Musta mere ranniku eesti asunduste elanike kokkupuudetest malaariaga põhjalikud:

Mõnele tuli haigus kallale äkki, nagu äike selge ilmaga. Inimene oli päris terve, kuid hommikul või enne lõunat juba jalust maas, nii rasked külmavärinad raputasid keha, et üleni lõdisema ja vabisema ajas. Mõnel oli enne haigestumist juba paar päeva halb enesetunne, nagu mingi nõrkusetunne, kadus söögiisu, töötahe ja siis tuli esimene vapustav hoog peale (ibid.: 23).

Värvikalt kirjeldab Nerman Salme küla algusaastate malaariapiinu:

Nii oli kesksuve teisel poolel Salmes kohutav pilt. Inimesed lamasid maas, päris maa peal, lõdisesid ja vabisesid külmavärinate käes, katmine või kasukatesse mässimine külmavärinaid ei katkestanud. Mõned samal ajal põlesid kui tules hiiglapalaviku käes, loopisid enda pealt kõik riided maha, pöörlesid, oksendasid vahetpidamata, mõned jampsisid meelemärkuseteta olekus. [--] Kui haigushoog oli möödumas, algas halastamatu higistamine, mis kestis mitu tundi, haige aina ujus oma higis. Kellel hood ülepäeviti peal käisid, need vajusid peale higistamist sügavasse unne ja teisel päeval ärkasid tervetena, kuid nõrkadena, et üle päeva jälle ränga hoo ohvriks langeda (ibid.: 23–24).

Seda, kuidas malaaria põdemine igapäevatoimetusi segas, kirjeldab Nerman järgmiselt:

Mõnes peres oli ka selline pilt, et kõik perekonnaliikmed viimseni lamasid maas, ei olnud inimest, kes kõrge palaviku ajal vettki toonud oleks. Loomad jäid ka päevade viisi talitamata. Kui see malaaria oli kaks-kolm nädalat inimest nii kurjalt piinanud, siis andis ta järele, haigus nagu vaibus, ei raputanud, ei tekkinud palavikku, kuid sellise hoo ülepõdenud inimene oli justkui inimese vari. Veretilkagi tal näos ei olnud, silmad olid kuidagi eriliselt auku vajunud, nagu mullakarva ja nõrkus nii suur, nii et mingist töötegemisest juttugi ei võinud olla. (ibid.: 25).

Kuid selline haiguse vaibumine oli petlik:

Pärast paarinädalast vaheaega haaras haigus oma ohvri uuesti küünte vahele ja mõne veel palju suurema jõuga. Kui haiged olid kolm-neli sellist ränka hooaega üle elanud, siis alles sügisel lahkus malaaria külast, ehkki mõned üksikud põdesid veel talvelgi.

Üldiselt aga sügisel külmade ilmade tulekuga malaaria taandus (Nerman i.a.: 26, 28). Nermani kirjeldused võivad olla kohati ülepingutatult kujundirikkad, kuid veenavad kindlasti vähemalt selles, et Salmes piinas malaaria – vaatamata mõningate autorite teistsugustele väidetele – eesti asunikke samuti nagu teisteski Musta mere ranniku eesti asundustes.

Haigusseletused

Kui jälgida, mida pidasid Musta mere rannikule jõudnud eestlased malaaria põhjuseks, kohtame küllaltki suurt variaablust, kuid kõik meieni kirjalike allikate vahendusel jõudnud seletused on sisuliselt ratsionaalsed haigusseletused, mis kajastavad tollaseid (teaduslikke) teadmisi. Eestis omal ajal levinud arhailisi kujutelmi, milles halltõbi esineb mingi inimesse siseneva ja teda kahjustava vaimolendina (vt Paal 2014), Kaukaasiast pärit materjal otseselt ei kajasta. Mis aga ei tähenda, et sellised kujutelmad rahva seas tundmatud oleksid olnud. Uskumustele haigusdeemonite kohta viitavad maagilised malaaria tõrjevõtted, millel peatume allpool, aga ka malaaria kohta kasutatud nimetused *hall* või *vana hall*. Selle kohta aga, et halltõbi ilmuks näiteks konkreetselt halli vana-mehe kujul, nagu see Eesti pärimuses kajastub, Kaukaasia eesti asundustest teateid pole. Jakob Nermanilt pärineb teade, mille kohaselt käisid naabrid ja teised külaelanikud malaariasse haigestunud perekondi abistamas. Kuid mõned olevat ka kartnud, et haigus võib haigetelt abistajate külge hakata (Nerman i.a.: 25). Kas kardeti haigusvaimu või tänases mõttes pisikute levikut? Teade

on liialt napp, et teha kindlaid järeldusi, kas haigusseletustes domineeris maagiline või koolimeditsiinist pärit arusaam. Täna teame, et malaariat kannab edasi hallasääsk ja et otse inimeselt inimesele ta ei levi. Teaduslikult tõestati asjaolu, et inimesed võivad olla malaaria vaheperemehed, aga alles 20. sajandil (Wirz 1980: 224). Abhaasias ilmunud malaariateemalises kirjanduses hoiatati, et ravimata inimene on ohuks teistele, sest kannab haigustekitajat (Džaparidze 1941: 13, 24). Kahjuks pole täpselt teada, mis ajast pärinevad Nermani kirjeldatud juhtumid – kas asunduste algusaegadest või juba 20. sajandist. Seetõttu ei saa teha ka järeldusi selle kohta, kuidas eestlased malaariast kui nakkushaigusest mõelda võisid.

a) Niiskus

Kui toetuda kirjalikele ülestähendustele, siis nende põhjal nähtub, et asunduste algusaegadel osati Kaukaasia eestlaste seas malaariat seostada eelkõige maa niiskusega. Vägagi loogiline, sest taoline arusaam oli tollal ka teadusmaailmas valdav – sisuliselt vale, kuid õigetel vaatlustel põhinev. Joosep Rezold kirjutas 1883. aastal pärast külaskäiku Estonia asundusse, et just suvel, kui puud on lehes, on *külm tööbi* seal kõige kangem, sest tuul ei saa niisket maad kuivaks puhuda (Rezold 1883a: 3). Elupõline kooliõpetaja Peeter Koit, kes ka ilukirjanduses kätt proovinud, kajastas tollaseid haigusseletusi ühes oma jutustuses, kus tegelasteks Kaukaasiasse väljarändajad. Ta kirjutas, et palavuse tõttu tõuseb mägede vahel asuvates orgudes palju niisket auru üles, mis põhjustabki malaariat ning seetõttu pole need paigad tervislikud (Koit 1886: 68). Nimetatud jutustus ilmus 1886. aastal, seega Kaukaasiasse väljarändamise kõrgajal ning kajastas tollal ajakirjanduses ja rahva seas liikunud seisukohti.

Eestikeelsetes artiklites polemiseeriti näiteks selle üle, kas madalikul asuvas Estonia külas on õhk tervisele kahjulikum kui pisut kõrgemal asuvas Lindas. Pigem leiti, et neil kahel külal malaaria leviku seisukohast erilist vahet ei ole (Pihlakas 1888a: 3). Seda kinnitas praktika: nii Lindas kui Estonias oli haigestumus malaariasse kõrge. Linda asus küll pisut kõrgemal kui Estonia, kuid suhteliselt ranniku lähedal, mis tähendas, et õhuvoolud kandsid malaariasääski ikkagi ka sinna. Ametlikes Kaukaasia malaariaolusid kirjeldanud üllitistes kirjutati, et kõige ohtlikum aeg on juuli, august ja pool septembrit, muul ajal haigestuti Kaukaasias harva (Pantjuhov 1899: 44). See tähelepanek sesoonsete erinevuste kohta kajastub ka sealsete eestlaste kirjutistes.

b) Toored marjad ja toores vesi; vaesuse rollist malaaria levikus

Mürgisele või ebapuhtale õhule sekundeeris tollaste teadmiste kohaselt ka ebapuhas vesi. Eesti külades arvati asunduste algusaegadel, et malaariat põhjustas toore vee joomine (Martin 1959: 9). Seisukoht ise pärineb vanadest aegadest – juba Hippokratese ja tema kaasaegsete poolt on ära märgitud seos seisnud vee joomise ja malaaria vahel (Paal 2014: 54). Kuid see tõekspidamine figureeris ka ametlikes, asunduste algusaegadel ilmunud üllitistes (Pantjuhov 1899: 43), kust tõenäoliselt levis ka rahva sekka. Kui maa niiskus ja mürgised aurud võisid tabada igauht, kes neis paigus liikus, siis toore vee joomist sai inimene vältida.

Asundustes levisid tõekspidamised ka sellistest malaaria põhjustest, mis tabavad neid, kes midagi ohtlikku söövad. Usuti, et malaaria tabab neid, kes ettevaatamatult marju (Suchum-Kaleest 1885: 2) või palju tooreid (puu)vilju söövad (Koit 1886: 68; J. T. 1896: 3). Esmapilgul ei näi marjadel ja puuviljadel malaariaga mingit seost olevat. Kõhuvalu, mis esines malaaria sümptomina, võis ju tõesti tulla ka tundmatute või tooreste marjade ja muude viljade söömisest, kuid malaariat marjad ei põhjusta. Näib, et ajakirjandusse jõudis seos tooreste viljade ja malaaria vahel pigem segase sõnakasutuse tõttu: mitte marjad ei põhjusta malaariat, vaid inimesed, kellel pole muud süüa kui üksnes puuvilju, on haigustele vastuvõtlikud. Uuringud mujalt maailmast näitavad, kui olulist rolli mängivad malaaria levikus sotsiaalsed olud, sh vaesus (Packard & Brown 1997: 181jj). On toodud näiteid malaariaepideemiatest, mis pidid küll alguse saama sääsenakkusest, kuid mille tõeliseks vallandajaks on olnud nälg. Taolisi epideemiaid on aset leidnud ka kaugetel põhjalaiuskraadidel nagu näiteks Arhangleskis aastatel 1922–1923 (vt lähemalt Packard 2021: 1, 8). Nälg oli ka Kaukaasias paljude kolonistide sage saatja. Järjekordse malaariapuhangu ajal 1886. aasta suvel külastas Salme küla Sotši sõjaväearst. Ta käis perest perre ja tuli otsusele, et eestlastele pole vaja ravimeid, vaid korralikku toitu, sest nad on lihtsalt näljas. Seepeale olevat valitsus eraldanud külaelanikele raha toidu ostmiseks (Nerman i.a.: 39–40). Järgmisel, 1887. aastal kirjutati seoses ulatusliku malaariapuhanguga Linda külas, et sealsed asunikud peaksid korralikult sööma (Lamanovsky 1887: 2). Alam-Linda elanik Amalie Kaevats põhjendab külaelanike mälestuste põhjal koostatud käsikirjas asunduse algusaastatel vohanud haigestumisi ebapiisava ja viletsa toiduga (Kaevats 1959: 17). Niisiis ei põhjustanud malaariat mitte puuviljade söömine, vaid puuviljad viitasid näljale, mille tagajärjel kergemini haigestuti. Seda, et malaaria polnud üksnes meditsiiniline, vaid ka sotsiaalne probleem, hakati paljudes maailma koloniaalpiirkondades teadvustama 19. sajandi viimastel kümnenditel.

Koloniaalvõimud andsid endale aru, et malaaria vastu aitab lisaks ravimitele korralik toit ja hügieen (Wirz 1980: 223). Kaukaasia polnud erand.

c) Liigne töökus

Arusaamad malaaria levikust pörkusid Abhaasias kolonialistliku töödiskursusega. Eestlaste autostereotüüpides on muidugi ka kodumaal olulisel kohal töökus, protestantlikust tööeetikast kantud väärtus. Kuid kolooniates andis sellele lisavärvingu asuniku pioneerimentaliteet, milles töökusel on väga suur roll. Asustusloo õilistamine läbi ränkraske töö, millega loodi endale metsikus keskkonnas uus kodumaa, on tuntud juba Ameerika rajaleidjate lugudes, aga tegelikult igal pool, kus asunikud metsikus looduses kanda kinnitada üritavad. Eestlased pole siin erand. Paatoslikkusega pole koonerdanud näiteks üks Ülem-Lindast pärit autor oma küla asustuslugu kirjeldavas tekstis:

Kõik väljarändajad, lahkudes olude sunnil Kodumaalt, minnes vastu tundmatusele, trotsides kannatusi, raskusi, piinasid, võtsid kaasa eestlastele omase töökuse, vastupidavuse... (Ruber 1995: 12).

Puutudes aga kokku malaariaga, mis muutis selle ohvrid jõuetuks, sattus koloniaalne töökuse diskursus teatud mõttes ohtu. Kuidas sobitub malaariast puretud jõuetu asunik pilti töökast ja visast kolonistist? Keegi asunik Suhhumi lähedalt väitis 1884. aastal ajalehes Valgus malaaria põhjuseks selle, et eestlased tahtnud sealses palavas kliimas samamoodi tööd murda nagu kodumaal (M. N. H. 1884: 2). Sama väidet esitatakse ajakirjanduses veelgi ja lisatakse, et põhjamaalase tervis sellist töötegemist kuumas kliimas välja ei kannata, mis toobki kaasa malaaria (Olevik 46, 12.11.1884: 2.). Seega kujutati malaariat kui midagi, mis ohustab eelkõige töökaid asunikke. Malaaria, mis muutis asunikud jõetuks, sundis ümber hindama ka töökuse ja laiskuse vahekorda. Asunik Jakob Pint on oma asustusloo algusaegu käsitlevates mälestustes kirjutanud, et eestlased pidasid esialgu maa põliselanikke abhaase laiskadeks, kes ei suuda ega taha samamoodi tööd vihtuda kui eestlased. Pint aga leiab, et vähest töökust ei põhjusta abhaasidel mitte laiskus, vaid malaaria (Pint 1938: 5). Sest eesti asunikul oli seesama kogemus: mitte laiskus, vaid malaaria ei lasknud töötada nii, nagu oleks tahtud.

Hilisematel aastatel on malaariast saanud Abhaasia eestlaste jaoks üks nende asunduste müüdiloome nurgakivi: rasket algust tähistasid metsikust maastikust põllumaa ja majakruntide väljapuhastamine, metsloomadega võitlemine, kuid nagu sellest veel vähe oleks, nuhtles asunikke ka malaaria.

Taolist rajavat jutustust esitati edaspidi suulises traditsioonis, aga ka näiteks asunduste juubelipidustustel peetud kõnedes, nagu annavad tunnistust mitmed säilinud kõnede tekstid. Näiteks 1934. aastal Salme küla 50. aastapäeva kõnes oli juttu nii näljast, raskest tööst, kehvast ihukattest kui malaariast, millega esimesed asunikud pidid kokku puutama (Kõne... 1934: 3). Hilda Lokki Salme küla 75. ja sealse kolhoosi 30. juubeliks peetud kõnes (1959) on juttu nii ränkraskest põllutööst, saaki kahjustanud lindudest ja loomadest kui ka malaariast, mis võttis esimesi asunikke maha perede kaupa (Lokk 1959: 3). Sulevi küla 75. juubeliks peetud kõnes loetleb külaelanik Hildegard Hion samuti esimesi asunikke tabanud raskusi, sh malaariat, kuid lisab, et eestlase visa loomus kannatas kõik raskused mehiselt ära (Hion i.a.: 5–6). See, et esimesed asunikud võitsid kõik raskused, sh malaaria, tegigi üldse võimalikuks külade tekkimise, kasvamise ja kasvõi selle, et 75 aastat pärast asunduse loomist oli võimalik pidulikult tähistada selle juubelit. Sellega resoneerub Salme küla endise elaniku Jakob Nermani kirjapanek, kus ta kirjeldab asunduse algaastaid:

Ehkki organism oli salmelastel malaariast ja paljast metsamarjade toidust kurnatud, oli nende eluinstinkt üpris tugev, sest nad tundsid, et nad on vabad, omaette peremehed, iseendi parunid (Nerman i.a.: 36).

Midagi sarnast näeme järgmises tekstis, mille autoriks Salme küla klubi juhataja Albert Teinman ja kirjutatud millalgi stalinistlikel aastatel. Ta kirjutab Salme külanõukogu Stalini-nimelise kolhoosi töötajatest, töökatest eestlastest, “kes ise või kelle esivanemad lahkusid oma endiselt “kodumaalt” Eestist. [...] Hõivates läbitungimatuid metsi ja soid, surres puudusesse ja malaariasse ja kohates taas ekspluateerimist. Alles nõukogude ajal said eestlased võrdseks, nüüd leidsid nad endale kodumaa, mis vabastas nad ekspluateerimisest” (Teinman i.a.). Tekst on esitatud samas skeemis, kus esialgsetele raskustele, mille hulgas esineb ka malaaria, järgnes vabanemine – stalinistlikule ajastule kohaselt tähendab vabadus siin vabanemist ekspluateerijatest.

Viimati tsiteeritud tekst on kirjutatud vene keeles. Kas selle või mõne muu eesti asunike venekeelse mõttearenduse kaudu on skeem Musta mere ranniku eesti asunike võitlusest malaaria ja teiste takistustega ning töövõitlustest jõudnud ka kaasaegsesse Abhaasia ajalookirjandusse. Salme küla eestlaste kohta kirjutab abhaasi autor Patiko Alan, kuidas nad asusid tihedate metsade ja läbitungimatute soode piirkonda, kus möllas malaaria, kuidas nad juurisid välja metsad ja kuivendasid sood ja kuidas visas võitluses metsiku loodusega rajati viljapuuaedu (Alan 2016: 35). On üpris tõenäoline, et selle lõigu info koos hinnangutega on võetud mõnest eesti rahvusest kirjutaja venekeelsest tekstist. Ei saa välistada, et ajalooraaamatus trükitud tekst võib jõuda ringiga

tagasi kohalike eestlasteni, siis aga juba peegeldatud eneseimago väljenduse-
na – kinnituseks eestlastele, et ka abhaaside meelest on eestlased töökad. Tööka
asuniku kuvand vastas muidugi ka tsaariaegsete koloniaalvõimude poliitilistele
taotlustele. Vallutatud maa tuleb panna kiiresti metropolile kasumit tootma.
Riigipoolsed toetused asunikele maa kultuuristamisel, sealhulgas võitluses seda
takistavate teguritega on vaadeldavad üldise koloniaalse diskursuse raames.

Malaariavastased ravivõtted

Selleks, et haigusi ravida, tuleb teada nende tekkepõhjusi. Nii on see rahva-
meditsiinis kui ka koolimeditsiinis. Tutvusime eespool Abhaasia eestlaste seis-
kohtadega malaaria tekkepõhjuste kohta ja veendusime, et need on eelkõige
ratsionaalsed seletused. Kui Eestis on kogutud hulgaliselt uskumusteateid,
memoraate ja muistendeid malaariat edasi kandvate mütoloogiliste olendite
kohta, siis Kaukaasiast on selline materjal enam kui napp. On üksik teade
Jakob Nermanilt, kes vahendab Sulevi küla elanike pärimust ja kirjutab, et
peituti “vana halli” eest, et ta üles ei leiaks (Nerman i.a.: 26). Rohkem esineb aga
teateid ravivõtete kohta. Estonia küla elanik Johan Pihlakas saatis 1888. aastal
Jakob Hurdale teate, milles mütoloogiline element on selgesti olemas. Ta
kirjutab, et külmtõbi kaob, kui koera kombel seapõhkudes püherdada. Tuleb
võtta kolmelt surnuaialt vasaku käega igast aiast üks mahakukkunud rist,
hoida neid kolm neljapäeva ööd hobusetallis, seejärel panna ristid sauna ukse
alla ja viia vihtlemise vesi kolmel laupäeva õhtul üle ristide sauna. Seejärel
tuleb lõigata iga risti küljest vasaku käega kolm kildu ja panna kolmeks ööks
vasaku külje alla (H II 33, 1014 (28-29) < Suhhuum-Kalee < Jüri khk – Johan
Pihlakas (1888)). Kas neid võtteid ka Kaukaasias rakendati, ei ole teada –
Pihlakas oli pärit Eestist Harjumaalt, elanud Simbirski ja hiljem ka Samaara
kubermangus, kus malaaria oli üpris levinud. Pihlaka informatsioon malaari-
avastaste maagiliste ravivõtete kohta võis pärineda nii Eestist, Samaarast
kui ka Kaukaasiast. Kindlmaid järeldusi saab teha Jakob Nermani teate
põhjal, kui ta kirjutab, et malaaria tõrjeks pugesis mõned asunikud hobuse
rangidest läbi, malaariat prooviti ravida ka ehmatusega ja nurga tagant kül-
ma veega ülevalamisega (Nerman i.a.: 26). Need ilmselt Eestist pärit võtted
leidsid seega kasutamist ka Kaukaasias. Eestis nimelt usuti, et malaaria tuleb
ehmatusest – rahvausundiliselt võib seda seostada kujutlusega ajutisest hinge-
kaotusest: ehmunud inimese hing võis kehast väljuda ja kodutud hinged said
võimaluse sisse tungida. Halltõve maagilises tõrjes oli haige ehmatamine üks
domineerivamaid toiminguid. Haigusi, mille tekkeseletuseks oli ehmatamine,
raviti vastuehmatusega – ehmatamine polnud suunatud haigele, vaid haige

kehas paiga võtnud haigusolendile (Paal 2014: 91). Hobuse rangidest läbironimisele on kirja pandud vaste Kursi kihelkonnast, mille kohaselt tuleb pugeda vana kuu neljapäeva õhtul kolm korda vastupäeva ükskõik missuguse looga alt läbi. Eestis on poetud ka läbi aiaaugu, lõhkise pihlaka vahelt, aiapostide või aia tugiteivaste või puujuure alt läbi (Paal 2014: 111, 270). Nende rahvapäraste maagiliste ravivõtete põhjal saame järeldada, et malaaria maagilised tekkepõhjused olid Kaukaasia eestlaste seas tuntud, kuigi kirjapanekuid nende kohta on enam kui napilt.

Rahvapärased maagilised ravivõtted konkureerisid Kaukaasias nagu mujalgi hiniiniga, mida sai apteegist. Jakob Nerman lisab oma maagiliste ravivõtete loetelu kommentaariks, et neist “miski ei aidanud” (Nerman i.a.: 26). Nermani hinnangut saab põhjendada tema epidemioloogi taustaga ja kogemusega malaariakollete likvideerimisel. Skeptilisust väljendab ka Mihkel Kaares, endine Randvere kooliõpetaja ja hilisem Ülem-Linda asunik. Ta kirjutab, et lauluramatuga läbi rangide pugemisest ja mõnest muust kunstist polnud malaaria vastu kasu, aitas ainult hiniin (Kaares 1914: 26). Malaaria ratsionaalne ja maagiline etioloogia eksisteerisid kõrvuti ja konkureerisid omavahel. Teadetest ilmneb, et kuigi hiniin oli kättesaadav, otsisid asunikud abi ka vanadest maagilistest ravivõtetest. Moraliseerivad kommentaarid mõningate teadete autoritelt veenavad, et nad ise pooldasid koolimeditsiini.

Hiniin

Peamiseks ravimiks, mida 19. sajandi koolimeditsiin malaaria vastu tunnistas ja mida ka Kaukaasia ametivõimud asunikele jagasid, oli hiniin. Seda saadakse kiinapuu koorest. Kiinapuukoore tõhususe malaaria vastase ravimina avastasid Amazonase indiaanlased juba 16. sajandil (Paal 2014: 55), seega ammu enne seda, kui oli avastatud haigustekitaja. Alates 17. sajandist oli hiniini kasutatud malaaria ravimiks hispaaniakeelses maailmas, kuid lõplikult kinnitas ta läänelikus meditsiinis kanda 19. sajandil, mil ka tuntud saksa bakterioloog Robert Koch seda soovitas (Wirz 1980: 222, 228). Eespool oli juttu, et kui Joosep Rezold 1883. aastal Tbilisist Musta mere äärde sõitis ja Estonia asunikke külastas, nakatus ta ka ise malaariasse. Ta kirjutab, kuidas ta tagasiteel ühelt arstilt hiniini sai, mis ta haigussümptomeid leevendas. Enda sõnul saatis ta selle ravimi retsepti ka Suhhumi eestlastele, sest nemad ei teadvat malaaria vastu mingit rohtu (Rezold 1883a: 3). Siin Rezold eksib, sest muudest allikatest on teada, et hiniin oli asunikele algusest peale laialdaselt kättesaadav. Arstid ja velskrid käisid külades hiniini tasuta jagamas ja kui see otsa sai, käisid asunikud seda Suhhumis ise hankimas. Seda valati jaoskonnavalitsuse

kantseleis igale soovijale suurest pudelist kojuviimiseks (Suits 1918: 8; Martin 1959: 11–12). Hiniin oli asunikele tegelikult tuttav juba Eestist, kus seda oli samuti kasutatud. Kirjanik Eduard Vilde, kes külastas Musta mere ranniku eesti asundusi 1904. aastal, kordab üle kõik malaariahädad, millega sealsed eestlased algusaegadel kokku puutusid, aga nimetab ka hiniini kui “tuttavat hallarohtu” (Vilde 1934: 164), eeldades, et eesti lugejale on see ravim teada.

Hiniin, kohalike eestlaste kõnepruugis ka *kiina*, ei ravinud küll malaariat välja, kuid leevendas haigussümptomeid. Abhaasiast kirjutati, kuidas hiniiniga saab malaariat talvel paariks kuuks eemale ajada (Üks Suhhumi rändaja 1887: 2; Pihlakas 1906: 2). Kirjutati, et vaatamata hiniini tarvitamisele jääb haige ikkagi loiuks ja “laisaks” (Pint 1938: 5). Hiniini populaarsust kohalike elanike silmis vähendas kuuldus, et ta on mürgine, samuti tema mõru maitse, mistõttu mõned inimesed olevat olnud valmis olema pigem haiged, kui seda sisse võtma. On teateid, kuidas haigetele pandi jõuga pulk hammaste vahele ja valati hiniini kurku (*ibid.*: 5). Asunik Alviine Knuut kirjutab oma vanaemast, kes jäi malaariasse, põdes kolm nädalat, aga keeldus mõru maitsega hiniini võtmast ning suri (Knuut 1935–1942: 4). Hiniin jäi pikaks ajaks peamiseks malaariaravimiks Abhaasias. 1930. aastatel lisandusid akrihiin ja plasmotsiid, kuid kõrge hinna tõttu ei tõrjunud need hiniini välja (Džaparidze 1941: 13).

Alternatiivina hiniinile kasutati malaaria vastu ka alkoholi. See teadmine oli tuntud nii Eestis kui mitmetes eesti asundustes. 1864. aastal õpetati “Ma-rahwa kalendris ehk Täht-ramatus” külma tõve vastu ajama keema kaks suutäit viina ja sama palju rõõska piima ning kuumalt ära jooma (tsit Paal 2014: 62). Salme küla algusaastatest on teada, et Sotšist saadeti Salmesse sõjaväevelsker, kes andis malaaria vastu igale haigele pudelitäie veini keha karastamiseks (Nerman i.a.: 27). Lindas usuti, et malaaria vastu aitab, kui inimene tublisti sööb ja marjaviina joob (Lamanovsky 1887: 2). Volgamaalt Samaarast, kus samuti malaariat ohtralt esines, on teada, et tõhusaks ravivõtteks peeti ohtrat viinajoomist (H III 16, 538 (6) < Samara kub, Estonka k – Johanna Kuusik (1889)). Siberi eestlaste juures olen ise kuulnud, et malaariat raviti viinaga. Ühe teate järgi läks viina joonud malaariahaigel viin sees põlema, nii et suust tuli suitsu (ERA, CD 17 (5) < Omski obl, Kalatshinski raj, Uus-Viru k – Ell Vahtramäe, Aivar Jürgenson < Juku Gudrjanov, s 1935 (1997)). Kui mõtleme sellele, et malaariahaigel vahelduvad külmahood kuumahoogudega või nagu ühes eespool esitatud teates “keha põleb justkui tules”, pole selle Siberi Uus-Viru küla mehe interpretatsioon päris tühjale kohale rajatud.

Harjumine malaariaga

20. sajandi algul tehti Aafrikas uuringutega kindlaks, et malaaria ohustab eelkõige lapsi ning vanusega haiguse raskus ja sagedus langevad. Selgus ka, et põliselanikel, kes on lapsena malaariat põdenud, kujuneb elu jooksul välja teatav resistentsus malaaria vastu. Tänapäeval on teada, et see resistentsus ei kaitse küll nakatumise eest, kuid vähendab haiguse tõsidust (Packard 2021: 8). See selgitas, miks täiskasvanud põliselanikud olid malaariale vähem vastuvõtlikud kui sama vanad kolonistid ja miks kolonistid haigestusid ka paigus, kus täiskasvanud põliselanikud olid terved. See ei puudutanud ainult eurooplastest koloniste, vastavaid näiteid on toodud ka näiteks Jaapani koloniaalametnike ja sõdurite kohta Koreas (Kim 2015: 368, 369). Hiljem on küll selgunud, et ka terved inimesed võivad olla malaaria vaheperemehed, mis aitas koloniaalvõimudel hügieeniliste argumentidega põhjendada rassilist segregatsiooni. Vahemärkusena olgu lisatud, et 1950. aastatel selgus, et suur osa aafriklastest kannab endas üht sirpraku geenmutatsiooni, mis põhjustades sirprakse aneemia nimelist tõbe, takistab haigustekitajal vererakku ründamast. See muudab mutatsiooni kandjad troopilise malaaria suhtes resistentsemaks (Wirz 1980: 224, 226; Packard 2021: 8). Siinses kontekstis on aga oluline, et malaaria aktiivsele perioodile võib järgneda aastatepikkune vaikeperiood. Haigustekitaja elab veres edasi ka siis, kui haigussümptomeid ei esine. Ta võib aktiveeruda aastaid hiljem, kuid ei pruugi. Selline haiguse käitumine aitas näiteks Kaukaasias kaasa kahesuguste ettekujutuste levimisele. Esiteks, et põliselanikud on malaariaga harjunud, aga sisserändajaid jätab ta harva puutumata. Sellist seisukohta kohtame kirjutistes, mis pärinevad asunduste algusaegadest (nt Koit 1886: 68), mil kogeti malaaria vohamist kolonistide seas ja täheldati, et põliselanikud selle all ei kannata. Hiljem, kui ka asunikel oli malaaria aktiivne periood möödunud, hakati ka endi puhul rääkima malaariaga harjumisest. 1888. aastal kirjutas Johan Pihlakas, et külmtõbi on taandumas. Lisaks maa lagedamaks raadamisele peab ta põhjuseks inimeste harjumist niiske kliimaga (Pihlakas 1888a: 3). Mitut puhku kirjutab Pihlakas, et Volga kaldal, kus ta varem elas, oli malaaria palju raskekujulisem kui Kaukaasias, kus ta põhjustas vaid kergeid külmavärinaid ja uimasust (Pihlakas 1905: 1288–1289; 1906: 2). Kui meenutame varasemaid kirjeldusi sellest, kuidas terved pered Musta mere rannikul malaariat põdesid ja paljud surid, siis ei saa öelda, et malaaria oleks seal kulgenud kergekujuliselt. Pigem võisid Pihlaka hinnangud olla tingitud ta enda kogemustest: Volga ääres koges ta asunike ja võib-olla ka iseenda esmaseid ja seetõttu raskelt kulgenud nakatumisi malaariasse, Musta

mere äärsesse Estonia külla saabus ta aga 1887. aastal (Holberg 1919: 5), mil raskekujulisemad malaariapuhangud olid seal juba taandunud.

Kui Salme küla elanikud esimesel paaril aastal malaaria käes kannatasid, olevat naabruses asunud moldova küla elanikud neid lohutanud, et ka moldovlastel oli see haigus esimestel aastatel väga äge ja muutunud seejärel leebemaks. Nad julgustanud eestlasi, et kannatagu nad esimesed aastad välja, küll töbi siis tüdineb ise ära ja mõne aasta pärast jätab ta ka eestlased rahule (Nerman i.a.: 27). Kuna malaariatekitaja arengutsükleid ei tuntud, põhjendati ka eestlaste kirjutistes haiguse taandumist kliimaga harjumisega (Suhumist 1890: 3). Kaukaasia malaariaolusid tutvustavas raamatus vaidlustatakse tollaste meditsiiniliste teadmiste valguses argiarvamust, mille kohaselt kannatavad põliselanikud malaaria käes vähem kui sissesõitnud. Raamatus kinnitatakse, et olles lapsepõlvest peale haiged olnud, on kohalikud lihtsalt haigusega harjunud (Pantjuhov 1899: 17). Uute meditsiiniliste avastusteni, mille kohaselt lapsepõlves läbi põetud malaaria annabki edasiseks eluks teatava resistentsuse, polnud siis veel jõutud, kuid praktika oli andnud nii asunikele kui ametnikele enamvähem adekvaatse teadmise.

Maade kuivendamine

Kuigi 19. sajandi lõpul osutus malaaria sooteooria valeks, oli see pikka aega juhtinud arste ja teadlasi ikkagi võrdlemisi õigetele järeldustele. Malaariahaigetel soovitati aegajalt ebatervislikest kohtadest lahkuda ja taastuda mägedes. Soovitati tervislikku toitumist, aga ka keskkonna vahetamist. Soode kuivendamine, kanalisatsioonisüsteemide tõhustamine ja hügieeniolude parandamine aitasid 19. sajandil mitmel pool Euroopas malaariast lahti saada (Wirz 1980: 218). Ka Vene keisririigis teadvustati üha enam vajadust maaparanduse järele, paralleelselt sellega muutus suhtumine sooladesse negatiivsemaks (Bruisch 2020: 373). Juba 1840. aastatel, seega veel enne Abhaasia ametlikku liitmist Vene keisririigiga, hakkasid Vene võimud uurima võimalust Musta mere äärsete soode kuivendamiseks. 1841. aastal saadeti Suhhumi vastavaid uuringuid läbi viima parun Andrei von Delwig (1813–1887), Liivimaa aadlisuguvõsast pärit insener (Kotšinev 2018: 39). Ühe meetmena maade kuivendamiseks võeti kasutusele eukalüptid, mis vajavad kasvamiseks palju vett ja aitavad pinnast kuivendada. Kui 1850. aastatel oli Suhhumis veel palju malaariat, siis soode kuivendamise tagajärjel hakkas see taanduma ja sajandi lõpuks sai sellest populaarne kuurortpiirkond, kuigi malaariast poldud päriselt veel lahti saadud. Lisaks maade kuivendamisele soovitati piirkonna elanikel hoida majade ja tänavate puhtust, vältida seisnud vee tarvitamist joogiveena ning kasva-

tada sobivaid põllukultuure – seega kultuuristada metsik maastik. Elumaju soovitati ehitada kõrgematesse kohtadesse, ja kui see polnud võimalik, siis kivivundamentidele või nii nagu ehitavad põliselanikud – puupostidele (Pantjuhov 1899: 44–45). Taoline praktika, mis on tuntud mitmel pool maailmas, mõjutas ka Kaukaasia eesti asunduste arhitektuuri: majad ehitati postidele või pakkudele, et õhk saaks maja alt liikuda. Hiljem, kui malaaria taandus, ehitati majaalused kinni.

Esimeste eesti asunike kirjelduste põhjal on võimalik jälgida malaaria järkjärgulise taandumise protsessi. Asunduste esimestel aastatel kannatasid kõik eesti külad malaaria käes – Estonias ja Lindas aastatel 1882–1884, Salmes ja Sulevis 1885–1887. Teadmine, et maastiku kultuuristamine aitab malaariast lahti saada, oli asundustes olemas algusest peale, ilmselt siis vahendatud kohalike ametnike poolt, kes olid maade kultuuristamisega juba varem algust teinud. Joosep Rezold kirjutas 1883. aastal pärast Estonia asunduste külastamist: “Peaks neile enam Eesti maalt [asunikke] juurde tulema, küll siis tõbi kaoks ja elu lõbusaks läheks. Hulga jõuga võiksivad nad need põlised metsad põlluks teha ja ära laastada” (Rezold 1883a: 3). Paar kuud hiljem kordab Rezold üle: “Malaaria saaks likvideeritud, kui maa oleks haritud. Siis oleks Suhhumis vist kõige tervem kliima maailma pääl” (Rezold 1883b: 3). Juba 1886. aastal kirjutab keegi Rahuleid Suhhumist, et külmtõbi väheneb, sest rohumaade ja metsa asemel on nüüd põllud (Rahuleid 1886: 3). Tosin aastat pärast Suhhumi piirkonna eesti külade asutamist kirjutatakse, et halltõvest on seal enamvähem lahti saadud, sest maa on haritud, õhk liigub ja päike kuivatab maad (Tiflisi eestlane 1894: 2). 20. sajandi alguse kirjutistes kohtab tõdemust, et metsade põlluks harimine on malaariat vähendanud, juba paljudelt autoritelt (Suhumi eestlastest 1912: 2–3; Sulevi ... 1917: 1–2; Vilde 1934: 164). See on kooskõlas teadmistega mujalt maailmast – just edusammud maaharimisel on malaaria taandumise narratiivi keskmes pea kõikjal, kus selle haigusega kokku puututakse (Packard 2021: 11). Nõukogudeaegses kirjanduses juhitakse tähelepanu, et eriti aitab maisikasvatus hävitada malaaria arenguks soodsaid tingimusi (Ruhadze 1929: 46).

Sääsed

Nagu eespool mainitud, ei osanud 19. sajandi arstiteadus seostada malaariat sääskedega. Etnograafilised andmed maailma mõnest piirkonnast näitavad, et põlisrahvastele võis see seos siiski tuntud olla. Näiteks Tansaania elavate šambade keeles tähistab üks ja sama sõna nii sääski kui ka palavikuga kulgevat haigust, mida nad oma kaubareisidelt rannikult kiltmaale kaasa tõid ja mida

eurooplased diagnoosisid malaariana (Wirz 1980: 216–218). 1899. aastal ilmus Tbilisis teos, mis käsitles malaaria mõju kolonisatsioonile Kaukaasias. See teavitas hiljutistest avastustest, mille kohaselt ei tule malaaria puhul karta mitte sood, vaid sääski. Raamatu autor aga rõhutab, et seni ei ole teada, kuidas täpselt malaaria levib, st vaenlase taktika on tundmatu (Pantjuhov 1899: 43). Ilmselt oli raamatu käsikiri valminud enne Rossi ja Grassi avastusi 1898. aastal – põhimõtteliselt oli raamatu ilmumise ajaks 1899. aastal malaaria levikuviis juba avastatud. Kuid teated mitmelt poolt maailmast veenavad, et kuigi malaaria tekitaja ja selle edasikandumise viisid olid avastatud, ei tähendanud see tingimata vastava teabe kiiret kinnistumist. Sageli kulus veel aastaid, et veenda selles arste ja muid spetsialiste (Kim 2015: 361, 363). Uue teadmise levik rahva sekka võttis samuti aega, nagu ilmneb Abhaasia eestlaste materjalidest, kus sääseteooria asemel jäi sooteooria veel pikaks ajaks domineerima. Selles mõttes on huvitav Estonia küla elaniku Johan Pihlakase arutlus 1906. aastast. Ta kirjutab, et halla ehk külmtõbe tekitab liigniiskus, kuid märgib joone all, et mõningatel andmetel hoopis sääsed. Siis aga tuleb tagasi niiskuseteooria juurde, kirjutades, et asunduse algusaegadel oli maa “läbipeasemata suure metsa all ja õhk mädanikust rikutud. Nagu siin taimeriik ruttu kasvab, nõndasama ruttu ta ka niiske õhu ja alalise soojuse käes mädaneb, ja metsaalune oli kõiksugu taimeriigi jätistega täidetud” (Pihlakas 1906: 2). Autor oli seega kuulnud küll sääseteooriast, kuid ei võtnud seda kuigi tõsiselt.

Malaaria teavitustöö sai Musta mere rannikul hoo sisse 20. sajandi teisel kümnendil. 1912. aastal moodustasid Sotši ja Batumi meditsiiniühingud oma malaariakomisjonid, 1914. aastal tegi sama Suhhumi meditsiiniühing. Need komisjonid uurisid haigusjuhte, viisid läbi sääskede tõrjet, pidasid loenguid, koostasid informatiivseid näitusi (Džaparidze 1954: 17). Küladesse selle teavitustöö mõjud siiski niipea ei jõudnud. Keegi Sulevi küla eestlane kirjutas veel 1917. aastal, et malaaria tekib mahalangenud puude ja muude taimede mädanemisest. Sääski ta ei maini (Sulevi... 1917: 1–2). Isegi veel 1950.–1960. aastatel räägiti eesti külades, et malaariasse jäädakse niiskel maal magamisest (Hion i.a.: 5). Sääski mainib malaaria põhjusena Estonia külast pärit Marie Murova dateerimata käsikiri (Murova i.a.: 3), mille sisust nähtub, et see pandi kirja pärast 1961. aastat. Ühe rahvapärase teooria malaaria ja sääskede seosest on kirja pannud Sulevi külast pärit Erich Kosenkranius: “Malaariasääsk on teistsugune kui tavaline. Tema hammustusest muutus inimese nahk kollaseks ja perioodiliselt, teatud kellaajal hakkasid sääskvastsed inimese veres paljunema” (Kosenkranius 2009: 71). Plasmodiumi asemel esinevad siin küll sääsevastsed, kuid sooteooria asemele oli tõusnud siiski sääseteooria.

Nõukogude ajal jätkus Abhaasias organiseeritud sääskede tõrjumine malaariajaamade rajamisega. Suhhumis avati malaariajaam 1921. aastal,

Gagras ja Gudautas 1923. aastal. 1924. ja 1925. aastal avati mitmel pool hooajalisi malaariaambulatooriume, 1926. aastal ka statsionaarseid jaamu ja dispanseripunkte (Ruhadze 1929: 52). Kuna teati, et sääskede munad ja vastsed arenevad vees, desinfitseeriti veekogusid ja soolaseid petrooleumi ning naftaga. Sellekohased arvandmed võiksid tänapäeva keskkonnateadlikule lugejale huvi pakkuda: 400 hektari soolade naftaga regulaarseks töötlemiseks kulus hooaja jooksul 1600 tonni naftat (Džaparidze 1954: 111). Puuõõnsused soovitati täita mullaga, lahtised veeanumad sulgeda kindlalt kaanega, anumates seisvat vett soovitati vahetada võimalikult sageli. Juhiti tähelepanu vajadusele ehitada asulatesse korralik kanalisatsioon. Probleemina teadvustati vihmavee kogumise reservuaare, mille abil kasteti tubaka- jt istandusi, ohtu nähti kuurortpiirkondadesse rajatud dekoratiivsetes tiikides ja purskkaevudes. Gagras hakati 1923. aastal tiike suveks tühjaks laskma, mis spetsialistide hinnangul andnud ka häid tulemusi (Ruhadze 1929: 11; Džaparidze 1941: 19). Gagra malaariajaama juhataja N. P. Ruhadze komandeeriti enesetäiendamisele Itaaliasse ja teistesse Lõuna-Euroopa riikidesse, mis olid võtnud kasutusele uudseid malaariavastaseid meetodeid. Üheks selliseks oli sääsevastsetest toituva gambuusia-nimelise kala kasvatamine. Seda väikest, kuni 6,5 cm suurust kala oli 20. sajandi algusest peale edukalt kasutatud sääsemunade ja vastsete hävitamisel USA lõunaosariikides ja Havail. 1921. aastal toodi liik Euroopasse – kõigepealt Hispaaniasse ning seejärel Itaaliasse. 1925. aastal tõi N. P. Ruhadze gambuusia Abhaasiasse, kus teda lasti nii looduslikesse kui tehiseveekogudesse, samuti soodesse. Gambuusia paljuneb kiiresti, andes järglasi mitu korda suve jooksul. Abhaasias andis gambuusia malaaria tõkestamisel suurepäraseid tagajärgi – ühe-kahe aasta jooksul pärast kala vettelaskmist olid sääsed veekogu ümbrusest praktiliselt kadunud. Gambuusia efektiivsuse tõttu malaaria tõkestamisel hakati teda kasutama ka mujal Taga-Kaukaasias, samuti Kesk-Aasias, Vene Föderatsiooni lõunaosas ja Ukrainas (Džaparidze 1941: 20; 1954: 19, 105, 109). Abhaasia oli aga esimene piirkond Nõukogude Liidus, kus gambuusiat kasvatama hakati. Seda tehti ka eesti külades. Kui 1947. aasta sügisel toimus Eesti NSV arhitektide loominguline komandering Kaukaasiasse ja peatuti ka Salmes, saadi seal teada ka gambuusiast ja selle edukast kasutamist malaaria vastu (Loomingulise komanderingu... 1948).

Abhaasias üllitati malaariateemalist agiteerivat kirjandust, milles soovitati sääskede hävitamiseks ka nahkhiiri. Kuna nahkhiired hävitavad suurtes kogustes sääski, soovitati panna neile päevaseks puhkeajaks üles tornid. Inimestel soovitati suvel magada kõrgematel kohtadel, kuhu sääsed üldiselt ei lenda (Džaparidze 1941: 23). Kirjutati ka nn zooprofülaktilast, mis eesti lugejale võiks huvi pakkuda seetõttu, et osa tõendusmaterjalist pärines Estonia külast. Nimelt oli juba 20. sajandi algul mitmel pool, eelkõige Itaalias ja Prantsusmaal

täheldatud, et inimesed nakatuvad malaariasse hoopis vähem asulates, kus elatakse lähestikku kariloomadega – ohtlikud malaariasäased imevad pigem loomade verd ja jätavad inimesed puutumata. Prantslane E. Roubaud pakkus 1920. aastal välja koguni teooria nn zoofilsetest sääskedest: tema järgi kujunes pikka aega kariloomade verest toitunud sääskedest välja eraldi sääserass. Kuigi Roubaud' teooria kummutati, on korrelatsiooni kariloomade pidamise ja malaariasse nakatumise vahel välja toonud paljud autorid maailma erinevaist paigust. Abhaasias Kodori orus täheldas nimetatud seaduspära N. P. Ruhadze 1920. aastatel. Ta kirjeldas karjapidamistavasid neljas lähestikku asuvas külas, millest üks oli Estonia. Kui Estonias ja Humuškuris peeti loomi enamvähem aastaringselt küla lähedal ning öösiti külas lautades, siis Ganehlebas ja Kodori külas viidi suurem osa loomi suveks mägikarjamaadele. Malaariaindeksid olid seejuures Estonias ja Humuškuris palju madalamad kui Ganehlebas ja Kodoris. Järeldus oli, et karja hulk ja selle pidamise vorm mängivad rolli malaaria epidemioloogias (Džaparidze 1954: 114).

Kuigi malaariapuhanguid esines Abhaasias ka 1920. ja 1930. aastatel, oli see siiski taandumas. Malaariast saadi kõigepealt jagu linnades. 1940. aastate alguseks olid Gagras ja Jermolovskis malaariakoldeid likvideeritud, Suhhumis, Gudautas ja Tkvartšelis oli malaaria esinemissagedus tuntavalt vähenenud (Džaparidze 1941: 10). Külades võttis malaariast jagusaamine kauem aega – põldude kastmiseks vee kogumist polnud võimalik vältida, lahtised veehoidlad aga olid soodus pinnas sääsevastsete arenguks. Olemasolev statistika Abhaasia külade kohta näitab siiski malaaria kiiret vähenemist 20. sajandi esimesel poolel. Näiteks Estonia külas langes haigestumus ajavahemikus 1926–1940 peaaegu neli korda (Džaparidze 1954: 121). Tänapäeval on malaariasse nakatumine Abhaasias pigem haruldus, kuigi haigustekitajad eksisteerivad endiselt. Tänu sanitaarolude paranemisele, maade kuivendamisele, üldisele teadlikkuse tõusule ja tõhustunud ravimeetoditele on malaaria epideemiad jäänud minevikku.

Kokkuvõte

Musta mere ranniku eestlaste kokkupuuted malaariaga on meile vahendatud kas kohalike kirjasaatjate tekstides või hilisemates, asunduste algusaegu käsitlevates käsikirjalistes materjalides. Sealsete eesti asunike võitlus malaariaga langes aega, mil teadus polnud veel avastanud ei malaariat tekitavat plasmoodiumit ega sääskede rolli haiguse edasikandmisel. Koloniaalvõimud olid võtnud malaariavastase vahendina kasutusele hiniini, mida asunikele, sh eestlastele jagati, ning asunud maid kuivendama, kuid haiguse tekke- ega levikumehhanisme ei tuntud. See kajastub ka eesti asunike seas käibinud haigusseletustes

ja ravivõtetes. Eestist olid kaasa toodud malaaria rahvapärased nimetused ja maagilised tõrjevõtted, mida rakendati läbisegi koolimeditsiinist pärit võtetega. Ei ühed ega teised vastanud haiguse tegelikule olemusele. Kuigi malaaria on olnud tuttav ka Eestis, sh mütolooilise haigusena, pole Kaukaasia eestlaste materjalis mütolooilist tahku kuigi põhjalikult tematiseeritud. Mis aga ei tähenda, et see tundmatu oleks olnud. Kuigi pole säilinud ühtki halltõve muistendit, võib see olla tingitud meediumi valikust: ajalehtedesse kirjutati ratsionaalseid tekste – malaaria pärimuse mütolooilist poolt, kui seda ka tunti, ei peetud sündsaks ajakirjanduses vahendada. Siiski on talletatud mõned ravivõtted, mis veenavad, et malaariat seletati ka mütolooiliselt. Ravivõtted reedavad sedagi, et piir ratsionaalsete ja mütolooiliste seletuste vahel võis olla hägus: kui valikus olid vanad rangid ja moodne hiniin, siis kasutati mõlemat lootuses, et üks või teine toob haigusele leevendust.

Kuna malaaria oli Kaukaasias üks peamisi asundustegevust takistavaid tegureid, mida peegeldab küllalt ulatuslik tagasiränne, omandas ta aegade jooksul olulise koha asunduste nn rajavas jutustuses. Malaaria oli osa metsikust loodusest, mis tuli alistada, et saavutada endale ja järeltulevatele põlvedele stabiilne eksistents ja tulevik. Tihedate metsade maharaiumist ja võitlust asunike majapidamisi ohustavate metsloomadega markeeris raske töö, mis omakorda andis tunnistust asunike tööeetikast. Nägime, et intensiivse töötamisega põhjendati ka malaariasse haigestumist. See kinnitas eestlaste eneseimago, kus töökusel on oluline koht. Võitlust metsiku loodusega, sh malaariaga, meenutati külade aastapäevakõnedes, et kinnitada asunduste algusaja heroilisust ja tugevdada asunike identiteeti. Selline asuniku kuvandiloome on universaalne, mille sarnaseid kohtab ka Ameerikatest või Aafrikast pärit asunduslugudes rohkesti. Selline kuvandiloome on korrelatsioonis koloniaalvõimude poliitiliste taotlustega: koloniseeritav maa tuli allutada ja muuta metropolile majanduslikult ja poliitiliselt kasutoovaks.

Info Ronald Rossi ja Giovanni Grassi avastuste kohta, mis tõestasid sääskede rolli malaaria levikus, jõudis Kaukaasiasse väikese ajalise nihkega. Eriti puudub see uue teadmise rahva sekka jõudmist ja seal kinnistumist – varasem teadmine malaaria seostest niiskuse ja mürgiste aurudega oli eesti asunike seas visa kaduma ka 20. sajandil. Uute teadmiste najal täiustasid võimud küll varasemaid malaariavastaseid meetmeid – Nõukogude ajal hakati veekogudes kasvatama sääsevastseid hävitavat kalaliiki. Kuid käibele jäid ka varasemad meetmed, mille tõhusust uued teadmised ei kummutanud. Soode kuivendamine, niiskusvastased meetmed hoonete arhitektuuris, metsade raadamine põllumaaks ja eukalüptide istutamine olid kasutusel 19. sajandil ja hävitasid sääskede kasvulava veel enne, kui oli avastatud sääskede seos malaariaga. Need meetodid on kasutusel ka tänapäeval, sest päriselt pole malaariat Kaukaasiast õnnestunud välja tõrjuda.

Käsikirjalised allikad

Eesti Ajaloomuuseumis (EAM)

Hion, Hildegard i.a. Kõne Sulevi küla 75. a. juubelil. – EAM 284.1.25.

Killuke Linda küla algasumisest. EAM 284.1.48.

Kõne tekst Salme küla 50 aastaseks juubeliks. 1934. – EAM 284.1.23.

Knuut, Alviine 1935–1942. Alviine Knuudi mälestused. – EAM 284.1.16.

Lokk, Hilda 1959. Kõne Salme küla 75. a. ja sealse kolhoosi 30. a. juubelil 22.–24. nov. 1959. – EAM 284.1.22.

Kaevats, Amalie 1959. Alam-Linda eesti asunduse vanemate asunike mälestusi. – EAM 284.1.20.

Ludvik, Villem i.a. Eestlane kange kütina Kaukaasias. Nõukogude Vene Pilenkovi rajooni kroonumetsade ülema Villem Ludvigu mälestusi. – EAM 284.1.38.

Martin, August 1959. Mõningaid andmeid ning mälestusi Linda küla algusest Kaukaasias. – EAM 284.1.19.

Murova, Marie i.a. Mälestusi oma isast Hans Õunerist ja Eesti küla arenemisest. [Estonia külast]. – EAM 284.1.17.

Nerman, Jakob i.a. Sulevi küla elu ja areng algaastatel. Villem Ludvigu ja teiste sulevlaste mälestuste põhjal. – EAM 284.1.37.

Nerman, Jakob 1957–1959. Jakob Nermani saateartiklid tema poolt koostatud Kaukaasia eesti asunduste ajaloole. – EAM 284.1.34.

Nerman, Jakob 1958. Jakob Nermani koostatud Salme küla ajalugu. – EAM 284.1.31.

Pint, Jakob 1938. Mälestusi Musta mere ranniku eestlaste elu-olust. – EAM 284.1.11.

Suits, Kristjan 1918. Kristjan Suitsu mälestused Estonia küla asutamisest. – EAM 284.1.8.

Eesti Kirjandusmuuseumis (EKM)

Holberg, Hendrik 1919. Estonia kiriku ja hariduse ajalugu. – EKM EKLA (Eesti Kultuurilooline Arhiiv) 235.27.11.

Kaares, Mihkel 1914. Suhumi Eesti Asunduste ajalugu ja nende arenemine algusest kuni tänaseni ja mõned edaspidised majanduslikud ja kulturalikud kavatsused (Kõne Kaukaasia eestlaste laulupeol 27. mail 1914). – EKM EKLA 235.30.13.

Martin, August i.a. – RKM (Riikliku Kirjandusmuuseumi kogu) II 106, 347-413.

Eesti Rahvusrhiivis (ERA)

Loomingulise komanderingu kirjeldus Abhaasias. ENSV Nõukogude Arhitektide Liit. 1948. – ERA.R-1951.1.21.

Eesti Rahva Muuseumis

Ruber, Mihkel 1995. Ülem-Linda: Ühest Musta mere ranna eesti asunduse sünnist, vaevadest ja elust. – Tartu. ERM KV (Eesti Rahva Muuseum, Korrespondentide vastused) 823.

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis

Pulst, August 1965. Mälestusi muusika alalt. – Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, Fond nr. M 243:1, SÜ nr 22, lk 649–655.

Gruusia Rahvusrhiivis

Teinman, Albert i.a. Central Archive of Audio-Visual Documents, National Archive of Georgia. Album No. 37.

Kirjandus

A. J. U. 1935. Vanad mälestused. – *Meie Kodu. Lõuna-Ameerika Eesti ajakiri* 2, lk 8–10.

Alan, Patiko 2016. *Volshebnaia Abkhaziia*. Voronezh: Izdatel'stvo im. E. A. Bolkhovitinova.

Aur, Aleksander 1968. Suurjuubel Brasiilias. – *Meie Tee* 1–2, lk 8–10.

Bruisch, Katja 2020. Nature Mistaken: Resource-Making, Emotions and the Transformation of Peatlands in the Russian Empire and the Soviet Union. – *Environment and History* 26 (3), lk 359–382.

Diamond, Jared 2002. *Püssid, pisikud ja teras*. Inimühiskondade erinevad saatused. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Džaparidze, Petr S. 1941. *Chto nuzhno znat' o maliarii*. Sukhumi: Abgiz.

Džaparidze, Petr S. 1954. *Maliariiia v Abkhazii*. Sukhumi: Abgiz.

Dzidzaria, Georgii A. 1975. Makhadzhiirstvo i problemy istorii Abkhazii XIX stoletia. Sukhumi: Alashara.

Engman, R. A. 1932. Eesti asuniku kiri Brasiilias. – *Meie Tee* 7, lk 9–10.

- Finley, M. I. 1976. Colonies – an attempt at a typology. – *Transactions of the Royal Historical Society*. Fifth series 26, lk 167–188 (DOI:10.2307/3679077).
- Helja, M. 1893. Kiri Krimmist. – *Postimees* 14, 19.01., lk 2.
- Horava, Bezhan 2013. *Muxadzhirstvo abxazov 1867. goda*. Tbilisi: Izdatel'stvo Artanudzhi.
- Horton, James Africanus Beale 1879. *The diseases of tropical climates and their treatment. With hints for the preservation of Health in the Tropics*. London: J. and A. Churchill.
- Inal-Ipa, Sh. & Amichba, G. 2015. Glavnoe – istoricheskaia dostovernost' (otkrytoe pis'mo kollegam-istorikam). – Achugba, T. A. & Achugba, D. T. (koost). *Stranitsy gruzino-abkhazskoi informatsionnoi voiny I*. Sukhum: AbIGI, lk 7–13.
- Isakov, Sergei G. 1969. *Skvoz' gody i rasstoianii: iz istorii kul'turnykh sviazei Estonii s Ukrainoi, Gruziei i Latviei v XIX -- nachale XX veka*. Tallinn: Eesti Raamat.
- J. T. 1896. Suhhum-Kaleest. – *Eesti Postimees* 12, 22.03., lk 3.
- Jersild, Austin 2002. *Orientalism and Empire. North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*. London: Ithaca.
- Kim, Jeong-Ran 2015. Malaria and Colonialism in Korea, c. 1876–c. 1945. – *Social History of Medicine* 29 (2), lk 360–383 (DOI:10.1093/shm/hkv110).
- King, Russell 2008. *Inimkonna rändeatlas*. Tallinn: Ilo.
- Koit, Peeter 1886. *Väljarändajad Suhhum Kaleesse. Uudisjutt Eestirahva olevikust*. Tartus: H. Laakmann.
- Kosenkranius, Erich 2009. Ajaloost ja mälestusi noorusajast Sulevi külas Abhaasias. – *VI Välis-Eesti kongress. Ettekannete kokkuvõtted*. Tallinn: Välis-Eesti Ühing, lk 68–79.
- Kotšinev, Jüri 2018. *Eesti militaaraadel: Eestiga seotud tuntud aadlikud Vene keisririigi sõjaväes*. Tallinn: Grenader.
- L. P. 1897. Kaukasiast. – *Eesti Postimees* 13, 27.03., lk 2.
- Laaman, Otto 1979. Eesti asundused Venemaal. – *Meie Tee* 1–2, lk 12–17.
- Lamanovsky, Th. 1887. Suhhumist. – *Valgus* 15, 9.04., lk 2.
- Linda asutuses 1885. Linda asutuses. – *Olevik* 35, 26.08., lk 2.
- Lossmann, J. 1891. Ühe Eestlase elujuhtumised Kaukaasias ja Krimmis. – *Linda* 41, 31.12., lk 658–661.
- Maan, Omar V. 2010. *Agudzera i ee okrestnosti. Istoriko-etnograficheskii ocherk*. Sukhum: AbIGI.
- Meomuttel, Jüri 1900. *Eesti asunikud laialises Wene riigis. Esimene katse sõnumid kõikide Eesti asunduste üle tuua*. Jurjev: Postimees.
- M. N. H. 1884. Suhum-Kaleest. – *Valgus* 52, 6.11., lk 2.
- N[ahkur], Chr[istian]1898a. Suhum-Kaleest. – *Postimees* 1, 2.01., lk 3.
- N[ahkur], Chr[istian]1898b. Suhum-Kaleest. – *Postimees* 41, 19.02., lk 3.
- P. Salmest 1885. Kaukaasiast. – *Valgus* 35, 7.09., lk 2.

- Paal, Piret 2010. Sissejuhatus. Inimene, tervis ja haigused kultuurilises perspektiivis. – Paal, Piret (koost, toim). *Inimene, tervis ja haigused*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 9–31.
- Paal, Piret (koost) 2014. *Halltõbi*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Packard, Randall & Brown, Peter 1997. Rethinking health, development, and malaria: historicizing a cultural model in international health. – *Medical Anthropology* 17, lk 181–194 (DOI:10.1080/01459740.1997.9966136).
- Packard, Randall M. 2021. *The Making of a Tropical Disease. A Short History of Malaria*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Pantjuhov, Ivan I. 1899. *Vliianie maliarii na kolonizatsiiu Kavkaza*. Tiflis: Kavkaz.
- Pihlakas, [Johan] 1888a. Kirjad Venemaalt VI. – *Sakala* 13, 2.04., lk 3.
- Pihlakas, [Johan] 1888b. Kirjad Venemaalt IX. – *Sakala* 41, 15.10., lk 3.
- Pihlakas, Joh[an] 1905. Suhum-Kaleest. – *Olevik* 81, 25.10., lk 1288–1289.
- Pihlakas, Jaan 1906. Kirjad Kaukasiast. – *Virulane* 110, 15.07., lk 2.
- Rahuleid 1886. Kiri Suhhumist. – *Virulane* 33, 12.08., lk 3.
- R[ezold], J[oosep] R[obert] 1878. Kaukaasia kirjad I. – *Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba* 32, 9.08., lk 199.
- Rezold, J. R. 1881. Kaukaasiast. Kiri Samaarast väljarändaja Eestlastele. – *Eesti Postimees* 50, 16.12., lk 198.
- Rezoldt 1883a. Kaukasia maalt. Kiri eestlaste elust. – *Eesti Postimees* 39, 28.09., lk 3.
- Rezold, J. 1883b. Tifisist. – *Eesti Postimees* 49, 7.12., 3.
- Ruhadze, N[ikolai] P. 1929. *Materialy po izucheniiu maliarii v Abkhazii*. Sukhum: Narodnyi Komissariat Zdravookhraneniia S. S. R. Abkhazii.
- Suguvend Siberis 1885. = Venemaalt – *Valgus* 26, 6.07., lk 2.
- Suchum-Kaleest 1884. – *Eesti Postimees* 38, 19.09., lk 2.
- Suchum-Kaleest 1885. – *Eesti Postimees* 24, 12.06., lk 2.
- Suhum-Kalees 1903. – *Eesti Postimees* 12, 20.03., lk 3.
- Suhumi eestlastest 1912. – *Postimees* 2, 3.01., lk 2–3.
- Suhumist 1890. – *Valgus* 42, 10.10., lk 3.
- Sulevi 1917 = Üleaedne. Sulevi ja Eesti asundusest Kaukasias. – *Postimees* 199, 02.09., lk 1–2.
- Tiflisi eestlane 1894. Suhumi eestlaste elu üle II. – *Postimees* 106, 17.05., lk 2.
- Tsvižba, Larisa I. 2001 = Tsvizhba, Larisa. *Etno-demograficheskie protsessy v Abkhazii v XIX veke*. Sukhum: Alashara.
- Vilde, Eduard 1934. *Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks. Kogutud teosed XXVIII anne*. Tartu: Kirjastus O.-Ü. “Loodus”.
- Vunk, M. J. 1914. Mälestused Suhumist. – *Postimees* 108, 14.05., lk 7.

Wirz, Albert 1980. Malaria-Prophylaxe und kolonialer Städtebau: Fortschritt als Rückschritt? – *Gesnerus* 3/4, lk 215–234.

Võime, Lembit 1980. *Tee uude ellu. Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929*. Tallinn: Eesti Raamat.

Üks Suhhumi rändaja 1887. Matka Suhhumisse. – *Olevik* 19, 4.05., lk 2.

Summary

Estonian settlers of the Black Sea coast under malaria attacks

Aivar Jürgenson

Senior Research Fellow
Estonian National Museum
aivar.jyrgenson@erm.ee

Keywords: Caucasus, Estonians in Abkhazia, malaria, settlement colonization

At the end of the 19th century, Estonian settlers encountered malaria in the Volga region and Siberia, but outbreaks with the most serious consequences hit Estonians in the Black Sea coastal region of the Caucasus. The article looks at the first contact of the local Estonians with malaria, how the disease affected migrations and settlement activities, what the Estonians' descriptions of the disease were, what the causes of the disease were believed to be, how malaria was treated, and what preventive measures were used against the disease.

Although malaria had also been present in many parts of Europe in earlier centuries, it had almost disappeared in the second half of the 19th century due to improved hygiene and sanitation. Europeans encountered malaria mainly in colonial countries, and so did Estonians. While in Estonia there were still several outbreaks of malaria in the first half of the 19th century, it was no longer a problem in the second half of the century. Now, Estonians came into contact with malaria mainly abroad – in warmer and wetter regions, where Estonian men had been conscripted into military service (e.g., the Russo-Turkish War, the Crimean War; cf. the Turkish disease) or where they had emigrated and established settlements. The resettling of Estonians to the Caucasus, which took place in the last quarter of the 19th century, cannot be described without mentioning malaria. Malaria hit Estonians primarily in settlements built in coastal areas, where there were sufficiently moist conditions for the development of malaria mosquitoes. Estonian colonists fell very ill in the first years of settlement, and their mortality rates were high. Many Estonians decided to return to their homeland due to malaria.

The struggle of the Estonian settlers of the Black Sea coast of the Caucasus with malaria occurred at a time when science had not yet discovered either the plasmodium that causes malaria or the role of mosquitoes in the transmission of the disease. The colonial authorities had introduced quinine as an antimalarial agent, which was distributed to the settlers, including Estonians, and began to drain the land, but the mechanisms

of the disease's origin and spread were unknown. This is also reflected in the disease explanations and treatment methods that were common among Estonian settlers. Folk names and magical healing methods for malaria were brought from Estonia, and were applied in combination with methods from conventional medicine. Neither the first nor the others corresponded to the true nature of the disease. Although malaria has been familiar in Estonia as well, also as a mythological disease, the mythological aspect has not been thoroughly thematized in the material of Caucasian Estonians, which does not mean that it was unknown. Although there are no surviving legends related to malaria as a mythological disease, and malaria is not presented as a disease demon, this may be due to the choice of the medium: our knowledge of Estonians' struggle with malaria comes from reports sent to Estonian newspapers by the settlers, but the newspapers preferred to publish rational texts – the mythological side of the malaria lore, if it was known, was not present in the articles published in the newspapers. However, some treatment techniques have been preserved that convince that malaria was also explained mythologically. The treatment methods also betray the fact that the line between rational and mythological explanations may have been blurred: both old magical treatment methods and new medications offered by conventional medicine were used.

As malaria was one of the main factors hindering settlement activities in the Caucasus, which is reflected by a rather extensive return migration, it acquired an important place in the so-called founding narrative of the settlements over time. Malaria was part of the wild nature that had to be conquered in order to achieve a stable existence and future for ourselves and future generations. The cutting down of dense forests and the struggle with wild animals threatening the settlers' households was marked by hard work, which in turn testified to the settlers' work ethic. Malaria was also attributed to intensive work. This confirmed the self-image of Estonians, for whom hard work has an important role.

Information about the discovery of the causative plasmodium of malaria at the end of the 19th century, which proved the role of mosquitoes in the spread of malaria, reached the Caucasus with a slight time lag. It especially concerns the late arrival of new knowledge among the colonists – earlier knowledge about the connection of malaria with humidity and poisonous vapours remained among Estonian settlers even in the 20th century. Based on the new knowledge, the authorities improved the previous anti-malaria measures – during the Soviet times, a certain type of fish was cultivated in the water bodies, which destroyed the mosquito larvae. Swamp drainage, anti-humidity measures in building architecture, deforestation for farmlands and eucalyptus planting were in use in the late 19th century and destroyed the breeding grounds for mosquitoes even before the connection between mosquitoes and malaria was discovered. These methods are still in use today, because malaria has not really been eradicated from the Caucasus.

Aivar Jürgenson (PhD 2003) on Eesti etnoloog ja ajaloolane. Töötanud Eesti Rahva Muuseumis teadurina, Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis vanemteaduri ja osakonnajuhatajana, Tallinna Ülikoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis vanemteadurina. Hetkel töötab Eesti Rahva Muuseumis vanemteadurina.

Aivar Jürgenson

Peamised uurimisteemad on eesti diasporaakogukondade ajalugu ja tänapäev ning migratsioon.

Aivar Jürgenson (PhD 2003) is an Estonian ethnologist and historian. He has worked as a research fellow at the Estonian National Museum, as a senior research fellow and head of department at the Institute of History of the Academy of Sciences, and as a senior research fellow at Tallinn University and at the Estonian Literary Museum. Currently, he is a senior research fellow at the Estonian National Museum. His main research topics are the history and present of Estonian diaspora communities and migration.

aivar.jurgenson@erm.ee